

Ressam Hoca Ali Rıza ve Çanakkale Kumkale’de Bir Çeşme: Moldovanlı Ali Paşa Çeşmesi

Gül SARIDİKMEN*

Özet

Üsküdarlı Ali Rıza olarak da anılan ressam Hoca Ali Rıza, belgelemeci tavırla çok sayıda mimarlık eserini resimlerine aktarmıştır. Asker ressamından olan sanatçı, yaşadığı dönemde, anıtsal mimarlık örneği olarak camiler, türbeler, köprüler, çeşmeler, sebiller, evler, köşkler, konaklar gibi dini ve sivil mimarlık örneklerini karakalem, suluboya ya da yağlıboya resimleriyle belgelemiştir.

Ankara’da Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu’nda yer alan resimleri arasında, Çanakkale peyzajları da vardır. Bu resimlerinden biri, “Kumkale Ali Paşa Çeşmesi” adıyla kayıtlıdır. Kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile yaptığı resimde, abidevi bir meydan çeşmesini betimlemiş ve Osmanlıca el yazısıyla Kumkale’de Moldovanlı Ali Paşa’nın inşa ettirdiği harapça bir çeşme açıklamasını resme yazmıştır. Bu açıklamadan, çeşmenin Kumkale’de olduğu ve Moldovanlı Ali Paşa’nın yaptırdığı anlaşılır. Moldovanlı Ali Paşa, III. Mustafa dönemi Osmanlı sadrazamlarındandır. Mayıs 1770’te Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edilmiştir. Çanakkale’deki görevi nedeniyle Seddülbahir ve Kumkale’de de bulunmuş olması, Hoca Ali Rıza’nın resminde görülen çeşmeyi inşa ettirmiş olabileceği görüşünü kuvvetlendirir. Resimdeki çeşme, çokgen planlı, hazneli ve kurşun kaplı çatılı anıtsal bir meydan çeşmesidir. Tasarım ve süsleme olarak 18. yüzyıl çeşmelerine uygundur. Resmin sağında, kubbeli bir yapı daha dikkati çeker ve burası, günümüzde askeri alan olarak kullanılan Kumkale Kalesi’nin günündeki hamam olmalıdır. Bu alanda günümüzde iki hamam olmasına karşılık, resimdeki çeşmeden hiçbir iz yoktur. Kumkale Kalesi ve çevresindeki evler, 1915’teki bombardıman ve saldırılarda harap edilmiştir. Muhtemelen resimdeki çeşme de bu süreçte ya da sonrasında yok olmuştur. Sanatçı, aynı koleksiyondaki Çanakkale Çınarlık’tan bir köşk görünümünü aktardığı bir resme 1318 [1902] tarihini yazdığından bu tarihte Çanakkale’ye gelmiş olmalı ve Kumkale’yi de ziyaret ederek, buradaki çeşme ve çevresi ile bir başka resminde de Kumkale’deki bazı evleri resmetmiştir. Moldovanlı Ali Paşa’nın İstanbul Üsküdar’da günümüze ulaşmayan bir çeşmesinin olduğu bilinir. Ali Paşa’nın Kumkale’de de bir çeşme yaptırmış olduğu ve Hoca Ali Rıza’nın 1900 başlarında Çanakkale Kumkale’yi ziyaretinde burayı görmüş olabileceği ve çeşmeyi de hemen orada hızlıca resme aktararak belgelediği anlaşılır. Bu açıdan resimleri, Çanakkale ve eski Kumkale için görsel belgeler olarak değerlendirmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Hoca Ali Rıza, Türk resmi, Çanakkale, Kumkale Kalesi, Moldovanlı/Moldovancı Ali Paşa, çeşme

* Dr. Öğr. Üyesi Gül SARIDİKMEN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü. gulsaridikmen@yahoo.com

Painter Hoca Ali Rıza and a Fountain in Kumkale: Moldovanlı Ali Pasha Fountain

Abstract

Hoca Ali Rıza, also known as Üsküdarlı Ali Rıza, has transferred many architectural works to his paintings in a documentary manner. The artist, who was a military painter, documented samples of religious and civil architecture such as mosques, tombs, bridges, fountains, fountains, houses, kiosks, mansions as examples of monumental architecture by using charcoal, watercolor or oil paintings.

There are several Çanakkale landscapes among the paintings in the National Library Painting Collection in Ankara. One of these paintings is recorded as “Kumkale Ali Pasha Fountain”. In his painting with charcoal and watercolor on paper, he depicted a monumental fountain and wrote in Ottoman Turkish script a description of a dilapidated fountain that built by Moldovanlı Ali Pasha in Kumkale. From this statement, it is understood that the fountain was in Kumkale and that it was built by Moldovanlı Ali Pasha.

Ali Pasha, is one of the Ottoman grand viziers during Mustafa III. period. In May 1770, he was appointed as the governor of Seddülbahir and seraskerat of the Dardanelles Strait. The fact that he had been in Seddülbahir and Kumkale due to his duty in Çanakkale strengthens the view that he may have built the fountain illustrated in Hoca Ali Rıza’s painting. The fountain pictured is a monumental square fountain with a polygonal plan, a chamber and a lead-covered roof. It is suitable for 18th century fountains as design and decoration.

To the right of the picture is a domed building, which must be the bathhouse to the south of the Kumkale Castle, which is now used as a military site. Although there are two baths in this area today, there is no trace of the fountain in the picture. Kumkale Castle and the surrounding houses were destroyed during the bombings and attacks of 1915. Probably the fountain in the painting was destroyed during or after this period.

The artist must have come to Çanakkale on this date since he wrote 1318 [1902] on a painting in which he portrays the appearance of a mansion from Çınarlık Çanakkale in the same collection and visited Kumkale, where he painted the fountain and its environs and some other Kumkale houses in another painting. It is known that Moldovanlı Ali Pasha has another fountain that has not survived in Üsküdar, Istanbul. It is understood that Ali Pasha had also built a fountain in Kumkale and that Hoca Ali Rıza might have seen this place during his visit to Kumkale Çanakkale in the early 1900’s and documented the fountain immediately by transferring it to the painting. In this respect, it is possible to evaluate the paintings as visual documents for Çanakkale and old Kumkale.

Key words: *Hoca Ali Rıza, Turkish Painting, Çanakkale, Kumkale Castle, Moldovanlı/Moldovancı Ali Pasha, fountain*

Giriş

Üsküdarlı Ali Rıza olarak da anılan Hoca Ali Rıza'nın (1858-1930) belgelemeci tavırla resimlerine aktardığı çok sayıda mimarlık örneği vardır. Bazen panoramik bir manzara, bazen bir sokak görünümü, kimi zaman anıtsal mimarlık örneği olarak camiler, türbeler, köprüler, çeşmeler, sebiller, evler, köşkler, konaklar gibi dini ve sivil mimarlık örneklerini karakalem, suluboya ya da yağlıboya resimleriyle belgelemiştir.

Rumeli kökenli Süvari Binbaşı Mehmet Rüsdü Efendi'nin oğlu olan Ali Rıza, 1858 yılında Üsküdar'da doğmuş ve burada yaşamış olup, mezarı da yine Üsküdar'dadır. Öğrenim hayatı, askeri okullarda geçmiştir. Kuleli Askeri İdadisi ve Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'de öğrenim görmüştür. Resme yeteneğinden dolayı öğrenciliğinde yaptığı resimlerle II. Abdülhamid (1842-1918) tarafından 1879 ve 1881'de iki kez medici nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹ 1299/M.1883'da mülazım-ı sâni (teğmen) rütbesiyle mezun olur olmaz, Mekteb-i Harbiye'de resim muallim muavini olarak Osman Nuri Paşa'nın yardımcılığına atanmıştır. Tüm yaşamını resme adayan sanatçı, emekli olana kadar da aynı okulda resim öğretmeni olarak görev yapmıştır. Askeri ve sivil okullar yanı sıra dost çevresinde de çok sayıda ressamın yetişmesine vesile olmuştur. Dolayısıyla, Hoca lakabı, onun öğretici kişiliği ve yardımseverliği de vurgular. Oldukça alçakgönüllü ve hisli olan sanatçı, aynı zamanda iyi bir gözlem gücü ve seçici bir gözle belgelemeye değer gördüğü mimari ve manzaraları kağıtlara, tuvallere aktararak yaşadığı dönemi görsel olarak belgelemiştir.

Türk resim sanatı tarihi açısından oldukça önemli bir isim olan Hoca Ali Rıza, yaşadığı dönemi resimlerinde belgelemeyi amaç edinmiştir. Özellikle gözleme dayalı kent görünümleri, sokak görünümleri ya da doğrudan anıtsal mimarlık örnekleri olarak kent ve mimarlık tasarımları açısından resimleri ayrıcalıklı bir değere sahiptir. Geçmişten günümüze değişen kent dokusunda da sanatçının resimleri, özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başından vefat yılı olan 1930'a kadar olan süreçteki görünümleri aktarması açısından belgesel değer taşır.

Milli ressamımız olarak değerlendirilen ve mesleğinin peyzaj ressamlığı olduğunu söyleyen sanatçı, "... yegâne zevk ve hissiyatım memleketimin tatlı semaları altında zümrüdin menazırına serpiştirilmiş yerli ve millî bir lisan-ı hayat söyleyen Osmanlı âşiyânlarını, mahallelerini, manzaralarını, meşcerelerini âsar-ı âliye ve tarihiyelerini öldürmemek ve onlara bir hayat-ı dûradur vermek olduğu için bu babda pek çok poşadlar, krokiler, gerek kalem, gerek suluboya ve yağlıboya 'tabii resimler' kâmilen mahfuzum ve gündün güne adetleri artmakta olan yadigârlarımdır..."² diyerek en büyük amacının, resimleri sayesinde millî kültürümüz olarak kent, mahalle, sokak dokularını ve tarihi eserleri, mimarlık örneklerini belgelemek olduğunu dile getirmiş ve binlerce eseriyle de bunu ortaya koymuştur.

1- Ömer Faruk Şerifoğlu, "Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler", *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), İstanbul 2018, s.51-52.

2- A. Süheyl Ünver, "Üstad-ı Alishanım Ressam Rıza Beyefendi Hazretlerinin Samimi Lisanından Söylenen Tercüme-i Hali Suretidir", *İstanbul Risaleleri*, C.5, (haz. İsmail Kara), İstanbul 1996, s.19.

Çok üretken olan sanatçı, binlerce resim yapmıştır. Cebinde, çantasında taşıdığı kağıtları, defterleri, kalemleri ve boyalarıyla seçici bir gözle gezdiği, gördüğü yerleri resimlere aktarmıştır. Hatta resimleri incelendiğinde, çoğunun üzerinde tarih ve açıklamalar da mevcut olduğundan bu resimlerden, neredeyse bir Hoca Ali Rıza günlüğü veya seyahatnamesi de ortaya çıkarmak mümkündür.

Ressamlık yeteneği ve bilinçli, eğitilmiş bir gözle gördüğünü kağıtlara, tuvallerine aktaran sanatçı, insanların temel su ihtiyacını karşılayan su yapıları olan çeşme ve sebilleri de çok sayıda resminde betimlemiştir. Özel koleksiyonlarda ve müzayede kataloglarında da her geçen gün sanatçının bilinmeyen yeni yeni eserleri de ortaya çıkmaktadır. Ankara Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Arşivi, MSGSÜ İstanbul Resim Heykel Müzesi, Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi, Yapı Kredi Bankası Resim Koleksiyonu, İş Bankası Resim Koleksiyonu, Sabancı Müzesi Resim Koleksiyonu başta olmak üzere pek çok resmi ve özel koleksiyonlarda sanatçının çok sayıda çeşme ve sebül resimleri vardır. Resimlerinde görülen pek çok çeşme, günümüze ulaşmamış ya da değişerek ulaşmıştır.³

Hoca Ali Rıza, doğup büyüdüğü, yaşamını geçirdiği Üsküdar ve yakın çevresi başta olmak üzere İstanbul’u yüzlerce eserinde belgelemiştir. İstanbul yakınında Gebze, İzmit, Değirmendere, Karamürsel, Yenişehir, Söğüt ve Bursa gibi pek çok yer sanatçının resimlerine konu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid zamanında Muallim Naci başkanlığında oluşturulan askeri heyetle 1891-1893 arasında, Türk-İslam eserlerine ait tespitler yapan sanatçı, Söğüt, Bilecik, Bursa gibi yerleri gezerek buraları mimari ve doğasıyla resimlerine aktarmıştır. 1894’te Yaver-i Hazret-i Şehriyari ve Piyade Kaymakamı Hüseyin Zekai Paşa (1860-1919) başkanlığında oluşturulan eski eserlerin fotoğraf ve tablolarından albümler hazırlama komisyonunda, Hüseyin Zekai Paşa, Hasan Rıza (1858-1913) ve Bahriyeli İsmail Hakkı Bey (1863-1926) ile birlikte görev almıştır.⁴

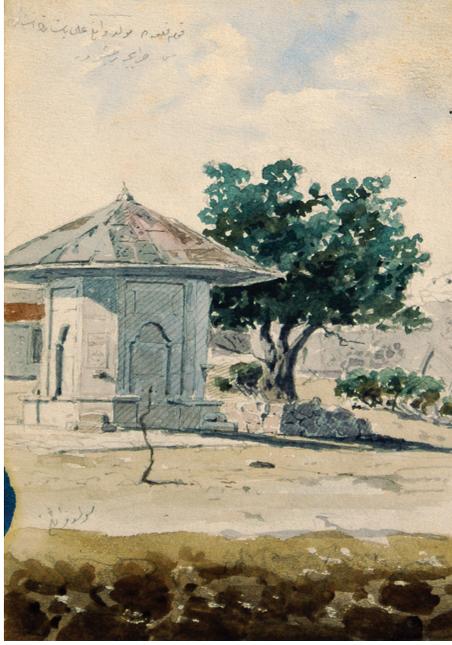
Sanatçının resimleri açısından en zengin koleksiyon Ankara Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu ve İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Arşivi’dir. Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu’ndaki resimler, vefatından sonra Ankara’da açılan sergide teşhir edilen eserleridir. 11-18 Kasım 1956’da Ankara Üniversitesi Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Resim Galerisi’nde karakalem, suluboya ve yağlıboya 441 adet resminden oluşan kapsamlı bir resim sergisi açılmıştır. Sonrasında bu eserler, Milli Kütüphane’ye alınmıştır. İkinci koleksiyon, öğrencisi ve arkadaşı olan A. Süheyl Ünver’in özel koleksiyonunun, Süleymaniye Kütüphanesi’ne bağışlanması sonucu günümüzde İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Süheyl Ünver Arşivi’ndedir.

Sanatçının Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu’nda yer alan resimleri arasında, Çanakkale görünimleri de vardır. Çanakkale’ye giderek Çanakkale’den görünimler sunan resimler yapmıştır. Bu resimlerinden biri, Milli Kütüphane Tablo Demirbaş

3- Gül Sarıdikmen, “Ressam Hoca Ali Rıza’nın Resimleri Işığında Çeşme Mimarisi Tasarımları”, 2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi Bildiriler, İstanbul 2018, s.864-872.

4- Şerifoğlu, “Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler”, s.56.

Defteri'ndeki 279 numaralı *Kumkale Ali Paşa Çeşmesi* adıyla kayıtlı olan resmidir. 18.2 x 13 cm boyutunda kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile yaptığı resmin merkezinde yanında bir ağaç olan abidevi bir meydan çeşmesi vardır.

Resim 1- Hoca Ali Rıza, *Kumkale Ali Paşa Çeşmesi*, 18.2 x 13 cm, kağıt üzerine karakalem ve suluboya, Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, Demirbaş No: 279, Albüm No:6/12, TAB 1994 AL 58.

Albümde yer alan resimdeki çeşme, çokgen planlı, hazneli ve kurşun kaplı çatılı anıtsal bir meydan çeşmesi örneğidir. Geri planda açık gökyüzü devam eder. Resmin sol üst köşesinde sanatçı belgelemeci tavrını yazıyla da güçlendirdiğinden Osmanlıca kendi el yazısıyla “Kum Kal’ada Moldovanlı Ali Paşa’nın inşa kerdesi. Harapça bir çeşmedir”⁵ açıklamasını yazmıştır. Ayrıca, resimde, çeşmenin ön kısmında sol alt köşeye doğru el yazısıyla “Moldovanlı” kelimesini de yazmıştır. Resme açıklamalar yazmasına karşılık, tarih eklememiştir.

Resimde yazılı olan “Kum Kal’ada Moldovanlı Ali Paşa’nın inşa kerdesi.” bilgisinden hareketle, adı geçen Moldovanlı Ali Paşa, daha çok Moldovancı ve Moldovanı

5- Sanatçının el yazısı açıklaması Milli Kütüphane kayıtlarında “Kumkale’de Maldabanlı Ali Paşa’nın inşaa gerdesi. Su için bir çeşmedir.” olarak kaydedilmiştir. *İstanbul’un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I* kitabında ise sanatçının bu el yazısı “Kumkale’de Moldovanlı Ali Paşa’nın inşa kerdesi harapça bir çeşmesidir” olarak çevrilmiştir. Şerifoğlu, *İstanbul’un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I*, s.401.

lakaplarıyla tanınan Ali Paşa'dır. Bu çalışmada, Hoca Ali Rıza'nın resmi üzerine not ettiği, Moldovanlı lakabının kullanılması tercih edilmiştir.

Moldovanlı/Moldovancı/Moldovanî Ali Paşa

18. yüzyılda Sultan III. Mustafa (ö. 1187/1774) dönemi Osmanlı sadrazamlarındandır. Doğum tarihi bilinmeyen Ali Paşa, Kastamonu'nun Sorkun köyünde doğmuştur. İstanbul'a gelip Bostancı ocağına girerek bostancı olmuş ve bir süre sonra, aynı ocağın Hassa Hasekileri zümresine geçmiştir. Darü's-sa'ade ağalarından Ebu'l-misk Anber Ağa, sarayın Ağa Köşkü'nü ve Hasbahçe'yi tanzim ettirirken Ali Ağa'yı, bina eminliğine atamış ve bu görevi sırasında beğenilmesi sebebiyle haydut eşkiyalarının defedilmesine memur edilmiştir. Koca Ragıp Paşa'nın sadaretinin ilk günlerinde, İstanbul'daki uygunsuz kadınları Bursa'ya sürmeye memur edilmiştir. Moldovancı/Moldovanî/Moldoganî lakabının, bostancılık görevi sırasında uygunsuz işler nedeniyle Bursa'ya sürülen Boğdanlı (Moldovalı) kadınların muvafakatlarını alıp cariye olarak sattırmasından dolayı kendisine verildiği belirtilir.⁶ Bazı kaynaklarda, Tevkî ve Tefvîkî Ali Paşa olarak anıldığı da kaydedilmiştir.⁷ *Sicill-i Osmanî*'de cesur bir kişi olarak kaydedilen Ali Paşa,⁸ hizmetleriyle göze girmiştir. Koca Ragıp Paşa tarafından Filibe nazırlığı ile İstanbul'da uzaklaştırılmış ve buradaki başarılı hizmetleri ve saraydaki dostları aracılığıyla bir süre sonra yeniden Bostancı ocağına dönmüştür.⁹ 1174 (1760/1761) tarihinde Bostancıbaşı olan Ali Paşa, Şevval 1175 (Nisan 1762) tarihinde vezir rütbesiyle Rumeli Beylerbeyi/ Valisi ve 1176 (1762/1763) yılında Bosna valisi olmasına karşılık, 1178 (1764/65) yılında

6- Mehmet Arslan (haz.), *Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, İstanbul 2013, s.260; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, Ankara 1959, s.409; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, İstanbul 1972, s.46; Mesut Aydın, "Ali Paşa, Moldovancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-1, İstanbul 2016, s.80; Ahmed Câvid, *Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli*, İstanbul 1271, s.19-20'den aktaran M. Münir Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, İstanbul 1982, s.406. Münir Aktepe, Çanakkale Boğazı'nda Moldovancı Ali Paşa'nın Baron de Tott ile birlikte çalışmış olduklarını ve Baron de Tott'un Hâtrâtı olan *Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares*, C.III, Amsterdam 1784, s.15 ve muhtelif yerlerinde, Ali Paşa'nın lakabının *Moldovandgi* olarak yazıldığını belirtir. Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.406. Eserin Türkçe çevirisinde Moldovancı Ali Paşa olarak bahsedilir. Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzman), Tercüman 1001 Temel Eser 89, İstanbul. Ayvansarayî'nin *Hadikatü'l-Cevâmi* adlı eserinde ise *Modgancı* Ali Paşa olarak adı geçer. Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Sâtu Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi' İstanbul Câmilere ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar*, (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 2001, s.656.

7- Aydın, "Ali Paşa, Moldovancı", s.80. *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de Tefvîkî Ali Paşa ve Moldoğani Paşa olarak kayıtlıdır. *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, (haz. Süleyman Göksoy), İstanbul 2007, s. 4-5, 7. Enveri'de Tefvîkî Ali Paşa adıyla bahseder. Muharem Saffet Çalışkan, *(Vekayi'nüvis) Enveri Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlihi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yenicağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000, s.74, 93.

8- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, (haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, s.292.

9- Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, s.409; Midhat Sertoğlu, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, İstanbul 1971, s.2597.

azledilmiştir. 1180 (1766/67) tarihinde Diyarbakır ve sonrasında Anadolu, Zilkade 1180 (Nisan 1767) tarihinde Konya, 1182 (1768/69) tarihinde Adana ve ardından Maraş valisi olarak görev yapmıştır.¹⁰ 1768'de Babadağı seraskerliğine tayin edilip, aynı yıl Bender serâşkeri de olmuştur. Bender seraskeri Ali Paşa, Tevki'lik vazifesi verildiğinde Bender serâşkerliğinden alınmıştır. Serdar-ı ekrem Emin Mehmed Paşa, kendisini azlederek önce Yaş muhafızı, sonrasında Hotin seraskeri olarak tayin etmiştir. Ruslar'ın Hotin Kalesi'ni sıkıştırması üzerine, Yaş muhafızı Ali Paşa ve yanındaki Kırım hanı, Hotin Kalesi'ni kurtarmaya memur edilmiştir. Ali Paşa, Hotin'e gelecek yardımcı kuvvetlerin yolunu kesmek için hazırlanan siperlerde düşmanı mağlup etmiş ve Temmuz 1769'da Hotin önünde zafer kazanmıştır. Hotin Zaferi, Sultan III. Mustafa'nın Mehmed Emin Paşa'dan sadaret mührünü 12 Ağustos 1769'da alarak Mehmed Emin Paşa'yı azletmesine; 17 Ağustos 1769'da mührün Ali Paşa'ya teslim edilmesiyle sadaret makamına getirilmesine vesile olmuştur. Hotin'de büyük başarı göstererek gazi unvanı alan, Sadrazam ve serdar-ı ekrem olan Moldovanlı Ali Paşa, sonrasında Rusların tekrar hücum etmesiyle Turla (Dinyester) savaşlarını kaybetmiş ve Hotin Kalesi'ni de top ve cephanesiyle birlikte düşmana bırakmak zorunda kalmıştır. Bu olaylar sonucu 13 Şaban 1183 (12 Aralık 1769) tarihinde azledilerek, yerine İvaz Paşa-zâde Halil Paşa tayin edilmiştir.¹¹ Hotin'deki başarısı için *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de top şenliği yapıldığı kaydedilmiştir.¹² Sadâret makamında ancak dört ay kalan ve azledilerek vezareti, Sadâret mühürü alınan Ali Paşa, Gelibolu'da oturmaya memur edilmiş ve bir süre burada gözetim altında yaşamını sürdürmüştür. Kısa süre sonra Muharrem 1184 (Mayıs 1770) tarihinde affedilerek vezirliği kendine iade edilmiştir. Gelibolu'da maiyetini tedarik ederek emir beklemesi kendisine yazılmış olan Ali Paşa, ardından gelen bir diğer fermanla Seddülbahir

10- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, s.292. Aktepe ise; gurre-i Şevval 1175 (25 Nisan 1762) kendisine Huzûr-ı humâyûn'da hil'at giydirilerek üç tuğlu vezâret rütbesi ihsan olunduğunu; 6 Şevval 1177 (8 Nisan 1764) tarihinde Bosna valiliğine getirildiğini; 1179 (1765-66) yılında bu görevden alındığını ve sırasıyla Diyarbakır ve Anadolu 1180 (1766) ile 2 Zi'l-kade 1181 (21 Mart 1768) tarihinde Karaman valilikleri görevlerini yaptığını yazar. 1182 (1768) yılında Adana valisiyken kendisine Cemâziye'l-evvel 1182 (Eylül 1768) tarihinde murassa bir kılıç ile birlikte Babadağı Seraskerliği hil'atı gönderildiğini; ardından Maraş valisi olduğu ve Bender Seraskerliği tevcih edildiğini belirtir. 1768'de başlayıp 1774'te Küçük Kaynarca Barışı ile hitam bulacak Osmanlı Rus seferinin ilk yıllarında Bender cephesinde askeri görev almış olduğunu da vurgular. Aktepe, "Moldovanlı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.407-408.

11- Sertoğlu, *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, s.2571-2574, 2597; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, s.45-47; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 1. Kısım, Ankara 1959, s.4379-4384; Aktepe, "Moldovanlı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", s.408-416; M. Münir Aktepe, *Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'î-i Tevârih II. B.*, İstanbul 1980, s.8-20; Aydın, Ali Paşa, Moldovanlı", s.80-81. *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de, "Tevfikî Ali Paşa azl olunup yerine Halil Beğ Hazretleri mühre nâ'il olup ve Tevfikî Ali Paşa dahi Gelibolu nâm mahalle nefy olduğunun târihidir. Fî 20 Ş sene 1183. [20 Aralık 1769]" kaydı yapılmıştır. Göksu, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, s.7.

12- "Hotin Kal'ası'nın muhâsaradan def ve Serdâr-ı Ekrem Tevfikî Ali Paşa Hazretleri'nin sadra teşriflerinin târihidir. Top şenliği olmuştur. Fî 21 R sene 1183 [24 Ağustos 1769]" ve "Serdâr-ı Ekrem Tevfikî Ali Paşa'nın tarafından asâki-i İslâm, müşrikînin tabur-ı makhûrlarını münhezim eylediklerinin meserret haberinin târihidir. Yevm-i Erba'a. top şenliği olmuştur. Fî 26 Ca sene 1183. [27 Eylül 1769]" Göksu, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, s.4-5.

muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edilmiştir.¹³ Rus donanmasının Akdeniz'e girerek Ege sularında harekât yapması ve Çanakkale Boğazı'na yaklaşmasıyla Ali Paşa, bu göreve getirilmiştir. Kendisine Çanakkale'de istihkâmların takviye edilip bölge kalelerinin cephane ve toplarıyla neferatının yoklanarak bunların tamamlanması ile düzenin sağlanması emredilen Ali Paşa, 10 Safer 1184/5 Haziran 1770 tarihinde görev yerine ulaşmıştır. Çanakkale'de Baron de Tott (1733-1793) ile birlikte çalışmıştır. Ali Paşa'nın bu yeni görevi sırasında Ruslar, Temmuz 1770'te Boğaz'da birkaç kez hücum durumuna geçmiş ve bu arada bir Rus savaş gemisi batırılmıştır. Ruslar'ın Limni kuşatması ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın (ö.1204/1790) Limni çıkarması ile Rus donanmasının Çanakkale Boğazı'ndaki kuşatması sırasında boğazdaki kalelerin korunması Ali Paşa'nın seraskerliği zamanındadır. Rus donanmasından Amiral Spridof ile Devlet-i Aliyye'nin 1772'de bir mütareke imzalamasının ardından, Ali Paşa emekli edilerek seraskerlik görevi Cezayirli Hasan Paşa'ya verilmiş ve Ali Paşa'nın Tekirdağ'da oturması emredilmiştir.¹⁴

İki yıl Çanakkale'de görev yapan Ali Paşa, ilerlemiş yaşı ve hastalığı nedeniyle 1186 (1772) yılında emekli edilerek Tekirdağ'a gönderilmiş ve bir yıl sonra burada vefat etmiştir. Enverî, Ali Paşa'nın bir süreden beri illet-i felce müptelâ olduğundan, dinlenmek ve sıhhat bulmak üzere Tekfurdağı (Tekirdağ) kasabasında ikamete mecbur edildiğini yazmıştır.¹⁵ Tekirdağ'da¹⁶ oturmaya memur edilen ve burada vefat eden Ali Paşa, fazla okuryazar olmamakla birlikte, çok cesur, gayretli ve eli açık olarak bilinir.¹⁷

Mehmet Nermi Haskan, Ali Paşa'nın 1187 (1773) tarihi yazılı olan mezar taşı şahidesinin, Tekirdağ Hükümet Konağı civarındaki Halkevi arkasındaki Musalla Mezarlığı'ndayken sonrasında buradan alınarak Tekirdağ Müzesi bahçesine nakledilmiş olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Münir Aktepe, Tekirdağ Müzesi bahçesinde Ali Paşa'nın sadece baş kitabe taşı mevcut olan mezar taşının fotoğrafını ve mezar kitabesini yayımlamıştır.

“Hazret-i Tevfik Ali Paşa Vezîr-i a'zam idi
Aldı mührü itti teslîm yine ol ünvanla
Gitti hayfa bir kerem-kârî vezîr-i muhterem
Mâtem itti cümle ihvan bir olup figânla

13- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, s.292; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, s.410-411. Ali Paşa ile yapılan yazışmalar, TSMK *Mühimme* 166, s.159 ve s.175'te mevcuttur. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, s.411; Aktepe, “Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi”, s.416-418.

14- Aktepe, “Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi”, s.421-422.

15- Muharrem Saffet Çalışkan, (*Vekayi'nüvis*) *Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlihi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000, s.376; Mesut Aydın, “Ali Paşa, Moldovancı”, s.81.

16- Moldovanlı Ali Paşa'nın Tekirdağ'dayken esnafa borçlanmış olduğuna dair 1190/1776 tarihli bir belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur.

BOA, C..ML., No: 148/6278, tarih: H-03-01-1190 [23 Şubat 1776], “Muhallefatı Maliye'den zabtolunan Sadrazam Moldovanlı Ali Paşa'nın Tekfurdağı esnafına olan borçlarının tesviyesi hakkında rica için İstanbul'a gelmişlerse de muvaffak olmadıkları.”

17- Sertoğlu, *Resimli- Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, s.2597.

18- Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. 3, İstanbul 2001, s.1124.

Dehre misli gelmemişdi her işinde müstakün
Doğru geldi doğru gitti bildi çün iz'anla
Hizmet-i şâhîde oldu nice yıllar âkıbet
Oldu teslim Rahmetullahı-aleyh Rahmanla
Binde bir düşdü Emînâ böyle târihi nazîf
Gitti Adene ol Ali Paşa göçüp îmânla

...

El-fâtiha

Sene: 1187 [1773].”¹⁹

Tekirdağ'da ölen Ali Paşa'nın tam ölüm tarihi gün ay olarak belli değildir. Aktepe, kaynak olarak Fahri Çetin Derin tarafından yayınlanan Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî'nin *Veşeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl* adlı yazmasındaki Bostancı-başı Ali Paşa hakkında yazılı olan “Sadâretden ba'de'l-'azl *Selâmethâne*, ... sene 1187 târîhi Ramazânında Tekfûr-dağı'nda defn olunmuşdur.”²⁰ bilgisine dayanarak, bu tarihin Ramazan 1187 tarihinde, 1773 yılı Kasım ayı sonlarıyla, Aralık ayı başlarında olduğunu belirtir.²¹ *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde ise *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'ye dayanılarak, Ali Paşa'nın 23 Şevval 1187 (7 Ocak 1774) tarihinde vefat ettiği belirtilir ve Ayvansarâyî'nin verdiği tarih doğru kabul edilmez.²² Ali Paşa'nın ölüm tarihi, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme*'de “Sadr-ı Sâbık Moldoğâni Paşa'nın Tekfurdağı'nda vefât etdüğünün târîhidir. Fî 23 L sene 1187”²³ olarak kaydedilmiştir.

Çanakkale Boğazı ve Kumkale Kalesi

Çanakkale Boğazı stratejik açıdan antikçağdan günümüze her zaman önemini korumuştur. Seddülbahir ve Kumkale, Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi'ne açıldığı alanda yer alan çok stratejik bir bölgedir. 1656-1657'de Osmanlı-Venedik arasındaki savaşta, Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı tehdiye başlamış ve savaş yenilgiyle sonuçlanmıştır. 1656'da Bozcaada ve Limni, Venedikliler'in eline geçmiştir.²⁴ Köprülü Mehmed Paşa (ö.1072/1661), 1657'de Bozcaada ve Limni'yi geri almak istemiştir.²⁵ Çanakkale Boğazını işgal etmek isteyen Venediklilerin saldırılarına karşı, Köprülü

19- Aktepe, “Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi”, s. 425.

20- Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Veşeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, (haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul 1978, s.101. Ayvansarâyî, eserinde s.83-84'te Ali Paşa'dan bahsederken de 1187 Ramazanında vefat ettiğini tekrar eder. Ayvansarâyî, *Veşeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl*, s.84.

21- Aktepe, “Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi”, s. 424.

22- Aydın, “Ali Paşa, Moldovancı”, s.81.

23- Gökso, *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, s.45.

24- Mustafa Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. IV, İstanbul 1960, s.2039-2042.

25- Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, s.2102-2104-2105.

Mehmed Paşa, Temmuz 1657'de Gelibolu'ya gelerek Anadolu yakasına geçip Kale-i Sultaniye etrafını karargâh yapmıştır. Kum Kalesi önünde Venedik saldırıları sürmüştü ve savunması zayıf Osmanlı donanması sahildeki topların himayesiyle direnebilmiştir.²⁶ Savaş sırasında Boğaz'daki kalelerin yetersiz olduğu görülmüş ve Köprülü Mehmed Paşa, Çanakkale Boğazı'nı güçlendirmek için çalışmalar başlatmıştır. 18 yaşındaki Sultan IV. Mehmed (ö.1104/1693), Bursa'da iken Köprülü'nün büyük oğlu Fazıl Ahmed Bey'i (ö.1087/1676) huzuruna kabul ederek Erzurum valiliğine tayin etmiş ve buradayken Çanakkale Boğazı'na karşılıklı iki kale yaptırılması emredilmiştir. Sahildeki toplar sayesinde Venedik donanmasının Kale-i Sultaniyye'den Marmara'ya geçişi engellenmiştir. Bozcaada ve Limni'nin geri alınmasından sonra, padişah IV. Mehmed'in validesi Hatice Turhan Valide Sultan (ö.1094/1683) tarafından karşılıklı iki kale yapılması tasavvur edilmiş ve Köprülü Mehmed Paşa'nın ısrarlı ricasıyla Anadolu yakasına Kumkale ve karşı Rumeli sahiline Seddülbahir kaleleri yapılarak Boğaz tamamen kontrol altına alınmıştır.²⁷ Fatih Sultan Mehmed (ö.886/1481) zamanında 1462'de yaptırılan Kilitbahir Kalesi ile Kale-i Sultaniye/Çimenlik Kalesi gibi Boğaz'ın iki yakasına masrafları IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Valide Sultan tarafından karşılanan iki kale daha yaptırılmıştır. Köprülü Mehmed Paşa ve Frenk Ahmed Paşa yönetiminde faaliyete geçilmiş ve 1658-1659 arasında inşa çalışmaları sürmüştür. Bu büyük proje, Turhan Sultan'ın valide olduktan sonra hamiliğindeki ilk mimarlık projesidir ve Turhan Sultan aynı zamanda, Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Kilitbahir ve Kale-i Sultaniye'de de onarım yapılmasını sağlamıştır.²⁸ Saldırlara karşı Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi girişine Anadolu yakasına Kumkale Kalesi/Kale-i Hakaniye/Sultan Hisarı ve karşı yaka olan Gelibolu yarımadası kıyısına da Seddülbahir Kalesi karşılıklı olarak inşa edilmiştir. IV. Mehmed ve Turhan Sultan'ın teftiş amaçlı 1659 Eylül'ünde Çanakkale Boğazı'na Gelibolu'ya geldiği ve IV. Mehmed'in her iki kaleyi de ziyaret ettiği bilinir.

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan Valide Hatice Turhan Sultan'a ait 27 Recep 1073 (26 Şubat 1663) tarihli vakfiyede, Boğaz'ın iki tarafına Kal'a-i Sultaniye adıyla Kumkale Kalesi ve Seddü'l-Bahr adıyla Seddülbahir Kalesi'nin inşa ettirildiği kaydedilmiştir. Vakfiyede bildirildiğine göre her bir kalenin içine birer câmî, mektep ve hamam gibi gerekli bina ve tesisler ile kalelerde görev yapacak askerler, subaylar, muhafızlar kale kumandanları ve diğer hizmet erbapları için evler, sığınaklar, dükkânlar ve çarşılar yapılmıştır. Kalelerin korunmasına ait her türlü alet, edevat ve mühimmat da sağlanarak kalelere yerleştirilmiştir. Böylece kalelerle ve bunlara sağlanan imkânlarla bölgenin her türlü şiddet, gasp ve saldırıdan korunması, huzur ve güven temin edilmesi sağlanmıştır. Bu sayede, kâfirlerin gemileri bu bölgeye gelememiş ve Müslüman

26- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 6. baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, s.376-377.

27- Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, s.399-400. Uzunçarşılı, bu tarihi H.1671/M.1771 olarak vermiştir. Ayrıca, *Silahdar Tarihi*'ni kaynak vererek Kara Murad Paşa'nın sadareti zamanında da Fatih devri kalelerinin 20 mil aşağısına Boğaz'ın Akdeniz medhaline karşılıklı iki kale yapılmasının düşünülmüş olduğunu, ancak yapılmadığını da belirtir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, s.400.

28- Lucienne Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler Hadice Turhan Sultan*, (çev. Ayla Ortaç), İstanbul 2009, s.131.

halk, gidiş-gelişlerinde saldırı, zarar ve eziyete uğramaktan kurtulmuştur.²⁹

Kumkale Kalesi, kare planlı olup, dört köşesinde ve ortada çokgen kulelerle takviye edilmiştir. Doğu yöndeki yarım daire kemerli kapıdan girilen kalede, güney suruna bitişik olarak yapılmış küçük bir hamam ve güneydoğu kulesi yer alır. Harap haldeki sur duvarları ve küçük hamamın az ilerisinde, kale dışında güney yönünde yine harap durumda bir çifte hamam, mescit ve dörtgen planlı küçük bir meydan çeşmesi bulunur. Çifte hamam ve iki katlı olduğu anlaşılan mescit günümüzde askeri alan içinde yer alırken, küçük çeşme ise sınır dışında kalır. Kalenin kuzeybatısında küçük bir rıhtım temeli olan liman mevcuttur ve buradaki dikdörtgen kesme taşlar boyut ve doku bakımından Troya kazısının bronz çağ düzeyindeki taşlara benzetilmektedir. Osmanlıların, kalenin yapım ve onarımında Ezine'nin taş ocakları ile yakınlardaki antik yerleşimlerden de yararlandıkları anlaşılır.³⁰

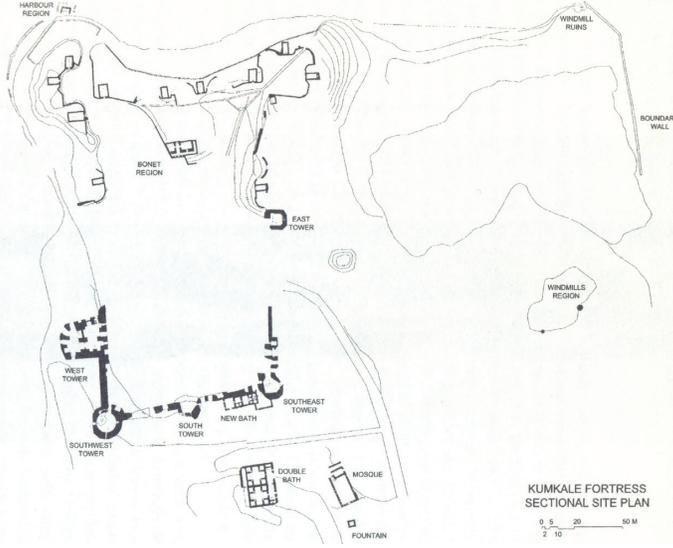
Günümüzde, kalenin deniz yönünde Boğaz'a hâkim 12 bonetten oluşan bir tabya bulunur. Kalenin güney yönünde surun dışında, kaleye sonradan eklendiği düşünülen küçük hamam, dikdörtgen planlı olup, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerinden oluşur. Kalenin güney kulesi ile güneydoğu kulesi arasındaki sura bitişik konumlanmıştır. Taş duvar dokusunda iki renk şerit halinde tuğla malzeme de kullanılmıştır. Karşı tarafındaki dikdörtgen planlı Çifte Hamam ise iki ılıkılık, iki sıcaklık bölümüne sahip olup, külhan ve ortak bir su deposu vardır. Harabe halindeki hamamın sıcaklık bölümü, sivri kemerli dört eyvanlıdır ve köşelerde sivri kemerli açıklıklarla geçilen halvet hücreleri bulunur. Eyvanların üzeri tonoz örtü olup, halvet hücreleri küçük kubbe ve sıcaklık bölümü ise fil gözü pencereler olan büyük bir kubbe ile örtülüdür. Hamamın doğu yönündeki düzgün kesme taş duvarlı mescit, dikdörtgen planlıdır. Harabe halindeki mescidin örtü sistemi ortadan kalkmış, zemin ve duvarlarının bir kısmı yıkılmıştır. Mescidin ikinci kat seviyesinde sivri kemerli mihrabı ve son cemaat yeri kalıntıları da mevcuttur. Lucienne Thys-Şenocak, kalenin güneydoğu kulesinin hemen dışındaki bu caminin 19. yüzyılda yapıldığını; kale içinde Turhan Sultan'ın yaptırdığı ilk camiye ait kalıntı mevcut olmamakla birlikte, bugün harabe durumdaki çifte hamamın büyük olasılıkla kalenin ilk inşaatı sırasında yapıldığını belirtir.³¹ Caminin hemen bitişiğinde, askeri alan dışında kalan dörtgen bir çeşme ise 4.00x4.50 metre boyutlarında dörtgen planlı ve su hazneli olup, kuzeybatı yönünde sivri kemerli ön cephesi bulunur. Taş duvarlı çeşme haznesi, beşik tonoz örtülüdür. Klasik üsluptaki çeşme, oldukça yalın tasarımda olup, üst örtüsü ve sivri kemerli cephesiyle harabe halindedir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hamamlar, çeşme ve mescit grubu, burada yaşayan kale ve Kumkale Köyü halkı tarafından uzun yıllar kullanılmış, savaş sırasındaki tahribattan sonra I. Dünya Savaşı sonrasında tümüyle terk edilmiş olduklarından günümüzde harabe durumdadırlar. 1965 yılında Kumkale Kalesi, askeri alan olarak kullanılmaya başlanınca kale içine yeni binalar eklenmiştir. Tarihi çeşme, hamamlar ve mescit kullanılmamaktadır

29- İbrahim Ateş, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Ankara 1998, s.175-176.

30- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.172, 175.

31- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.175-177.

ve henüz herhangi bir restorasyon gerçekleştirilmemiştir.

Çizim 1- Kumkale Kalesi kısmi yerleşim planı. (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler Hadice Turhan Sultan*, s.174.)

Stratejik konumundan dolayı Boğaz'a yönelik saldırılar her zaman gündemde olmuştur. Kalelerin ve tabyaların da güçlendirilmesi, onarılması ve ayrıca yeni tabyalar eklenmesi gerekmiştir. Sultan I. Mahmud (ö.1168/1754) döneminde Humbaracı Ahmed Paşa (ö.1160/1747) tarafından boğazdaki kaleler sağlamaştırılmıştır.³² 18. yüzyılda Osmanlı hükümeti, Boğaz güvenliği ve kalelerin güçlendirilmesi için Baron de Tott ile anlaşmış ve 1770'te Osmanlı hükümeti tarafından, Çeşme'deki bozgunun ardından Çanakkale'yi zorlayan Rus donanmasına karşı Boğaz'ı tahkim etmekle görevlendirilmiştir.³³ Baron de Tott'un 1778-1784 yılları arasında kaleme aldığı hâtıraları,

32- Ersin Kırcı - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016, s.130.

33- Topçu mühendisi olarak eğitim görmüş olan François Baron de Tott, Macar asıllı Fransız subay ve diplomattır. Fransız hükümeti tarafından kendisine Türkçe öğrenme, Osmanlı Devleti'nin durumunu inceleme ve özellikle Kırım ile ilgili bilgi toplama görevi verilmiş olarak 1755'te İstanbul'a gelmiştir. 1763'te Paris'e dönmüş ve üç yıl sonra İsviçre'nin Neuchatel bölgesine temsilci tayin edilmiştir. Kısa süre sonra buradan ayrılması istenerek kendisine Saint Louis nişanı ve binbaşılık rütbesi verilen Tott, Fransız hükümeti tarafından 1767'de Kırım hakkında incelemelerde bulunmak ve Tatarlar'ı Ruslar'a karşı kışkırtmak amacıyla Kırım Hanlığı'na konsolos olarak gönderilmiştir. Burada 1768'de patlak veren Osmanlı-Rus savaşının çıkmasında önemli rol oynadığı bilinir ve 1769'da Kırım Hanı'nın başlattığı başarılı askerî harekâta gözlemci olarak katılmış ve aynı yıl Kırım'dan ayrılarak tekrar İstanbul'a gelmiştir. 1770'te de Osmanlı hükümeti tarafından, Çeşme bozgunundan sonra Çanakkale'yi zorlayan Rus donanmasına karşı Boğaz'ı tahkim etmekle görevlendirilmiştir. 1771'de İstanbul'a dönerek Topçu ve Mühendis okullarının kurulmasında önemli rol oynayan Tott, Sultan III. Mustafa'nın vefatından sonra ülkesine dönmüştür. Fransız hükümeti tarafından Doğu Akdeniz iskelelerinin

Mémoires du Baron de Tott sur les turcs et les tartares adıyla Amsterdam'da 1785'te yayımlanmıştır. 1975'lerde de Türkçeye de çevrilerek Tercüman 1001 Eser dizisinde yer almıştır.³⁴ Hâtıratında yazdığına göre, 1755 yılı Nisan'ın ilk günlerinde Marsilya'dan yelkenli ile deniz yolculuğuna başlamış ve ters rüzgârlar nedeniyle ancak 18 Mayıs'ta Çanakkale Boğazı'ndan içeri girebilmiş ve flamalarını direğe çekerek İstihkâmları ve Gelibolu'da demir atmış olan Kapdân-ı Deryâ'nın filosunu selâmlayıp sonunda 21 Mayıs 1755 tarihinde İstanbul limanına ulaşabilmiştir.³⁵ Baron de Tott, hâtıratında dönemin önemli gelişmelerini, olaylarını yazarak Padişahın Sadrazam Mehmed Emin Paşa'yı azlettiğini ve sonrasında bir buyruk ile kafasının kesilerek sarayın kapısına şu yazıyla birlikte asıldığını da kaydetmiştir. “«Hünkâr tarafından buyrulan sefer harekâtına itibar etmediği için...»”³⁶ Ardından Moldovanlı Ali Paşa'nın sadrazam seçildiğini ve yeni Sadrazam Ali Paşa'nın pek mahir olmamakla birlikte daha atılgan gözüktüğünü, onun da yenildiğini ve sadrazamlık gibi yüce fakat o kadar da tehlikeli bir mevkiyi kaybetmekten başka bir kaybı olmadığını yazmıştır.³⁷

Çeşme'de olan olaylar ve Rus donanmasının Boğaz'ı zorlaması üzerine, padişahın kendisine Çanakkale istihkâmlarının savunulması görevini verdiğini belirten Tott, daha önce sadrazam iken sonrasında gözden düşünce Çanakkale Muhâfızlığı'na atanan Moldovanlı Ali Paşa'nın mektuplarının aşılmaz olarak bilinen Çanakkale istihkâmlarının en hafif bir saldırıya bile dayanamayacak durumda olduğunu kesin bir şekilde ortaya koyduğunu da kaydetmiştir.³⁸ Tott, hâtıratının 3. kısmında, Çanakkale'de Moldovanlı Ali Paşa ile birlikte Çanakkale istihkâmlarındaki çalışmalarını ve sonrasında İstanbul'a dönerek Topçu Okulu, Dökümhâne ve Mühendis Okulu'nun kurulmasındaki görevlerini ve bu süreçteki olayları anlatmıştır.³⁹

Baron de Tott ve Moldovanlı Ali Paşa, Boğaz'ın güvenliğini sağlayabilmek için Çanakkale'de, Kumkale ve Nara arasındaki kıyı şeridine tabyalar inşa ettirmiştir. Seddülbahir ve Kumkale'de top sayıları artırılarak yeni tabyalar oluşturulmuştur. 18. ve 19. yüzyıllarda Kumkale Kalesi ve çevresinde çeşitli onarımlar söz konusu olmuştur. Boğaz güvenliği açısından 1788'de Sultan Hisarı civarında Kesek, Yeniköyaltı ve Kumburnu mevkiilerine; Seddülbahir Kalesi civarında İlyas Burnu ve Muarız Körfezi tarafında Kemikliburun ile Kabana tabyaları yapılmıştır. Sultan III. Selim zamanında, Çanakkale Boğazı'na yeni tabyalar inşa edilerek kızgın güller atabilen siperli toplar

---

teftişiyle görevlendirilmiştir. 1777-1778'de İskenderiye, Halep, İzmir, Selanik ve Tunus gibi bütün Akdeniz sahillerini dolaşmış ve Süveyş Kanalı'nın açılması konusunda incelemelerde bulunmuştur. 1781'de tümgeneral olan Tott, 1787'de Donai'de valilik de yapmıştır. 1790'da Macaristan'a dönmüş ve Eylül 1793'te vefat etmiştir. Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), İstanbul, s.6; Geza David, “Baron de Tott, François”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, s.83-84.

34- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser 89, İstanbul.

35- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.13.

36- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.172.

37- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.172.

38- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.178-179.

39- Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, s.179-220.

konulabilmesi amacıyla var olan kale ve tabyaların tahkim edilmesi için 1799'da İngiliz generallerinden Keller ve maiyetindeki ressam ve mühendislerle bir rapor hazırlatılarak, rapora göre tahkimat çalışmalarına başlanmıştır. Ancak, bu tabyalar da Boğaz'ın güvenliği için yetersiz kalmış, 1807'de bir İngiliz filosu İstanbul önlerine kadar gelebilmiştir.⁴⁰

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri adlı eserde, Kumkale'nin doğusunda kara tarafında bir hendek oluşturulması amacıyla nehirden denize doğru bir kanal açılmasına karar verilerek, 26 Zilkade 1221 (4 Şubat 1807) tarihinde Kumkale Kalesi'ndeki askerler ve etraftaki köylerden toplanan ameleler ile beraber iki bin kişinin kanalı kazmaya başladığı ve dört-beş günde işin bitirilmesi planlandığı; ancak günümüzde kanalın mevcut olmadığı belirtilerek ayrıca bu projeye dair Şubat 1807 tarihli bir resim de eklenmiştir. Sultan II. Mahmud (ö.1255/1839) döneminde, Çanakkale Boğazı'ndaki toprak tabyalar yıkılarak kârgir tabyalar inşa edildiği ve Sultan Abdülaziz (1830-1876) ve II. Abdülhamid zamanında da yeni tabyalar eklendiği bilgisi de verilmiştir.⁴¹

1845'de de Tophane-i Amire müşiri Fethi Paşa (1801-1858), kale ve istihkâmlarda inceleme yaparak güçlendirme ve yeni tabyaların inşasının tamamlanmasını sağlamıştır. Sonrasında da farklı zamanlarda yeni toplar yerleştirilmiş ve onarımlar gerçekleştirilmiştir.⁴²

25 Şubat 1915'te İngiliz ve Fransız donanması tarafından bombalandığında zarar gören kale, 25-27 Nisan 1915'teki Kumkale Muharebesi'nde de tahrip edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında tahribatlara maruz kalmıştır. Günümüzde Kumkale Kalesi, içerisine yeni askeri binalar inşa edilerek 1965'ten beri askeri alan olarak Boğaz güvenliğinde kullanılmaktadır. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Çanakkale Boğaz Komutanlığına bağlı Kumkale Sahil Gözetleme Karakolu'dur.

Kumkale'de Moldovanlı Ali Paşa Çeşmesi ve Hoca Ali Rıza'nın Resimlerinin Görsel Belge Değeri

Moldovanlı Ali Paşa'nın, Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edilmesi ve bu bölgede görev yapması, Hoca Ali Rıza'nın resminde görülen anıtsal meydan çeşmesini inşa ettirmiş olabileceği görüşünü kuvvetlendirir. Sanatçının resme el yazısıyla not ettiği "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa kerdesi. Harapça bir çeşmedir" bilgisinden, çeşmenin Kumkale'de olduğu ve Moldovanlı Ali Paşa'nın yaptırdığı anlaşılır. Hoca Ali Rıza, ressam olduğu kadar, güçlü tarih ve milli duygularıyla ülkesinin, vatanının milli mirasını belgelemeci tavrıyla ayrıca önemlidir. Resimleri, sanatsal değerleri yanı sıra mimarlık tarihi açısından da iyi birer görsel belge değerine sahiptir.

40- Ersin Kırcı - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s.130.

41- Ersin Kırcı - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s.130-131.

42- Bkz. Yusuf Acioglu, *Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006, s.47-48.

Resme göre çeşme, çokgen planlı, hazneli ve kurşun kaplı çatılı anıtsal bir meydan çeşmesi örneğidir. Çokgen planlı çeşmenin haznesi, dört yüzlü ve köşeleri pahlı olup sekizgene dönüşür. Geniş saçaklı ve kurşun kaplı bir çatıya sahiptir. Dört cephesi daha geniş, köşeler daha dar tutulmuş olduğu anlaşılan sekizgen planlı çeşmenin dalgalı kemerli nişe sahip iki cephesi ile daha dar olduğu anlaşılan köşelerdeki dekoratif ayna taşı ve kurnası olan köşe çeşmeciklerinin olduğu iki köşe cephesi resimde belirgin olarak görülür. Dikdörtgen ayna taşı ve dekoratif kurna olan cephede alt kısımda ayrıca iki basamak göze çarpar. Geniş cephelerde, dikdörtgen olarak çeşme cephesinde üstte dikdörtgen beliren, ancak fazla ayrıntıyla girilmemesine karşılık, kitabe olduğu düşünülen bölüm altında yuvarlak kemerli ve iki yanda kırılmalarla dalgalı görünüm kazanan çeşme nişi belirgindir. Çeşme aynasının sade olduğu anlaşılır. Önünde teknesi ve iki yanda oturmaya yarayan seki taşları mevcuttur.

Resmin sağında, karakalemle çizilmiş olan kubbeli bir başka yapı dikkati çeker. Burası, tam seçilememekle birlikte moloz taş duvarlı ve kubbe örtülü bir yapı olmalıdır. Kubbe örtüsünde, hamam kubbelerinde örneği olan delikler mevcuttur. Resim böyle değerlendirildiğinde, buranın bir hamam olduğu anlaşılır. Çeşmenin gerisinde de resmin solunda, taş duvarlı ve pencere açıklığı belirgin bir yapının varlığı daha görülür. Resmin sağındaki yapıyı hamam olarak değerlendirirsek bu bölgenin günümüzde askeri alan olan Kumkale Kalesi olduğu akla gelir. Askeri alan olan bu bölgede, Çanakkale Boğaz Komutanlığı'ndan alınan izinle yerinde yapılan araştırmada, böyle bir çeşmenin günümüzde orada var olmadığı görüldü. Askeri alan olan Kumkale Kalesi'nin güney-güneydoğu yönünde, resimdekine benzer hamam yapısı ve duvar dokusu belirlenebilmesine karşılık, çeşme kalıntısına rastlanamadı. Ancak resme göre yerinde yapılan arazi incelemesinde, çeşmenin var olabileceğini düşünebileceğimiz alanda, günümüzde su kaynağı olarak bir yangın vanası mevcuttur. Hoca Ali Rıza'nın resmettiği çeşmenin bu civarda olması gerektiği düşünülebilir.

Kumkale Kalesi ve çevresi özellikle denize bakan taraftaki kuleleri, I. Dünya Savaşı sırasında Fransızların yoğun top ateşine maruz kalmış ve yıkılmıştır. Bu bölüme, bonetler inşa edilerek savunma güçlendirilmiştir. Savaşlar ve depremlerle zarar gören Kumkale Kalesi, çeşitli onarımlar geçirmiştir. Kumkale Kalesi'nde, giriş kısmında günümüzde askeri alan sınırı dışında kalan küçük dörtgen planlı harabe halinde dörtgen küçük bir çeşme ile askeri alan sınırı içinde hemen yanında harap durumda bir mescit, çifte hamam ve karşısında güney tarafta duvara bitişik küçük bir hamam vardır. Kale yakınında eski Kumkale Köyü Mezarlığı, Kumkale Şehitliği ve Kumkale Köyü yer alır. Troya'ya 5 kilometre uzaklıkta 17. yüzyılda inşa edilen Kumkale Kalesi, 18. yüzyılda özellikle depremler ve şiddetli rüzgârlar gibi doğa koşullarıyla zarar görmüştür.⁴³ 18. ve 19. yüzyılda, Kumkale'de oluşan tahribatlar ve onarımlarla ilgili Başbakanlık Osmanlı

43- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.159, 335.

Arşivi'nde çeşitli belgeler mevcuttur.⁴⁴ Kale, tarihte Kumkale Muharebesi olarak anılan 25 Nisan 1915'teki çarpışmalarda da büyük hasar görmüştür. 25-26 Nisan 1915'te bombardımana tutulmuştur. Kaleden, Kumkale Köy Mezarlığı'na kadar geri çekilerek, mezarlık alanına siperler dahi açılmıştır.

Fotoğraf 1- Kumkale Tarihi Türk Mezarlığı'nda siperler ve geride Kumkale Kalesi ve Boğaz görünümü. (22 Ağustos 2019)

Tarihe Kumkale Muharebesi olarak geçen ve iki gün süren işgal, 27 Nisan 1915'te son bulmuştur. Ancak, geriye harabe bir Kumkale Köyü ve kale kalmıştır. Savaş öncesinde, mescit ile dörtgen hazneli çeşmenin olduğu yönde ve denize bakan tarafta Kumkale köyünün evleri ve değirmenleri bulunuyordu. Fransızlar tarafından

44- BOA, C..AS., No: 9396/221, tarih: H-19-10-1240 [6 Haziran 1825], “Sultanhisarı nam-ı diğer Kumkale'nin harap olan yerlerinin keşfi.”

BOA, C..AS., No: 599/25265, tarih: H-29-10-1240 [16 Haziran 1825], “Akdeniz Boğazı'ndaki Sultanhisarı nam-ı diğer Kumkale'nin tamirati.”

BOA, AE.SMHD.II., No: 117/9831, H-17-04-1255 [30 Haziran 1839], “Haremeyn-i Muhteremeyn'e tabi Valide Sultan Evkafı'ndan olup Bahr-ı Sefid Boğazı'nda Seddülbahr Kalesi ve Kumkale'de bulunan cami, mektep, hamam, su yolları ve su terazilerinin tamirine sarf olunan meblağın Haremeyn Hazinesi'ne teslim olunan evkaf muaccelatından verilmesi. a.g.y.tt “

Ayrıca, 1737, 1761, 1769, 1784, 1790 ve 1810 tarihli belgelerden Kumkale Kalesi'nin tamiratıyla ilgili yazışmalar yapıldığı; 1766'da kale içindeki Valide Sultan Camii, mektep ve çeşmeler ile kale varoşundaki caminin tamir edildiği; 7 Şubat 1809'daki depremde zarar gören kale, cami, mektep, hamam ve su yolları ile varoşunda bulunan caminin 1810 yılı Mayıs ayında tamir edildiği belirtilir. Bilgi için Bkz. Ersin Kırca - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s.130.

yıkılan köy, sonrasında tekrar aynı yerde yeniden inşa edilmemiştir. Şubat 1915'te de İngiliz donanması Kumkale bombalanmış ve evler yıkılmıştı. 25-27 Nisan 1915'teki saldırılarla da iyice harabeye dönmüştür. Savaş sonrasında yeni Kumkale Köyü, bu alanın ilerisinde, Çanakkale yönünde başka bir alanda kurulmuştur. Günümüzdeki Kumkale, yeni kurulan yerleşimdir. Eski Kumkale'deki evlerin temelleri, günümüzde genellikle domates yetiştiriciliği yapılan tarla olarak kullanılan yerlerde kısmen takip edilebilmektedir. Savaş sonrasında, köy halkının ve kaledeki askerlerin kale duvarlarındaki meşe kirişleri sökülüp yaktıkları, taşları bağlayan demir kenetlerin de çıkarılıp top tamiri için eritildiği ve kaleden taşların sökülerek köy evlerinin inşasında kullanıldığı bilinir. Ayrıca, Karamenderes kaynaklı su taşkınları ve erozyon da alüvyonlu topraklardaki Kumkale'ye zarar vermiştir.⁴⁵

Deniz kıyısındaki Kumkale, Karamenderes (Skamondros) ile Dümrek (Simoeis)'in birleşme alanına yakın yerde konumlandığından dolayı, su ihtiyacının büyük kısmını buralardan karşılamış ve kaleye su getirilmesi çok zor olmamıştır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde, "Eşkâl-i kal'a-i Sultâniyye" başlığıyla, kalenin deniz kıyısında Boğaz ağzında ve bir tarafında da nehir olduğunu belirtip, kapalı suyollarının henüz inşa halinde olduğunu kaydetmiştir.⁴⁶ *Tarih-i Naima'da* ise kaleye üç günlük yolda bir çay olduğu ve suyun kaleye getirilmesinin kolay olduğu, ihtiyaç halinde suyun sarnıçta toplanabildiği ve diğer zamanlarda suyun alçaktan akan çaydan su alınabildiği kaydedilmiştir.⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kumkale'nin suyolları, çeşme ve su terazileri tamirleri ile ilgili çeşitli belgeler mevcuttur.⁴⁸

Günümüzde Kumkale Kalesi dış kısmında, güneydoğu tarafındaki caminin güneyinde yer alan dörtgen planlı sivri kemerli tek cepheli çeşmeden başka tarihi çeşme yoktur. Ancak, Hoca Ali Rıza'nın resminde betimlediği çokgen planlı bir anıtsal meydan çeşmesi, hamama yakın alanda bir çeşmenin var olduğunu, ancak günümüze ulaşmamış olduğunu gösterir. Resimdeki sağda az bir kısmı çizilmiş olan taş duvarlı kubbeli bir yapı, burada var olan çifte hamam olmalıdır. Fil gözü kubbesi ve taş duvarlarıyla günümüzdeki görünümü çağrıştırır. Sol tarafa doğru etrafı taş sekiyle çevrili bir ağaç ve yanında anıtsal

45- Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.164-165.

46- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, (haz. Yüksel Dağlı, vd.), İstanbul 2001, s.153.

47- Naima, *Tarih-i Naima*, C.6, İstanbul 1863-64, s.408-409'dan aktaran, Thys - Şenocak, "Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası", s.187-188, 340.

48- BOA, olarak EV.HMH.d..., No: 5533/0, tarih: H-25-08-1179 [6 Şubat 1766], "Sultanhisar kalesinde Valide Sultan Camii ile Mektep, Çeşme vesairenin tamiri için keşif ve tahrir."

BOA, AE.SMHD.II., No: 117/9831, tarih: H-17-04-1255 [30 Haziran 1839], "Haremeyn-i Muhteremeyn'e tabi Valide Sultan Evkafı'ndan olup Bahr-ı Sefid Boğazı'nda Seddülbahr Kalesi ve Kumkale'de bulunan cami, mektep, hamam, su yolları ve su terazilerinin tamirine sarf olunan meblağın Haremeyn Hazinesi'ne teslim olunan evkaf muaccelatından verilmesi. a.g.y.tt"

BOA, C..BLD., No: 59/2922 tarih: H-08-08-1264 [10 Temmuz 1848], "Akdeniz Boğazı'ndan Kumkale'de köprü ile çeşme ve cami su yollarının tamirine dair."

BOA, DH.MKT., No: 204/29, tarih: H-02-08-1311 [8 Şubat 1894], "Biga sancağına mühlak Kumkale kasabasına gelmekte olan su kaynaklarının tecciden ve tamiren islahı ve ikmalî hususları."

meydan çeşmesi yer alır. Çokgen planlı çeşmenin sol tarafında geri planda moloz taş duvarlı olduğu anlaşılan ve yüzeyde tuğla rengi şerit halinde boyama ile vurgulanmış bir yapı parçası dikkati çeker. Bu iki renkli duvar dokusu, bu alanda kalenin güney kulesi ve güneydoğu kulesi arasında yer alan hamamın taş ve tuğlalı cephesinde de benzer olarak takip edilebilir.

Resim 2- Resim 1'den ayrıntı.

Fotoğraf 2- Kumkale Kalesi, hamamlar ve arada eğitim alanı. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 3- Kumkale Kalesi, Hamamlar. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 4 Kumkale Kalesi, Hamam ve güneydoğu kule. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 5- Kumkale Kalesi, Hamamlar ve ağaç altında yangın vanası ve yangın deposu. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 6- Kumkale Kalesi, eğitim alanı ve hamamlar. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 7- Kumkale Kalesi, su deposu ve kavak ağacı yönünden kule ve hamamlar yönüne bakış. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 8- Kumkale Kalesi, güney surundaki hamam. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 9- Kumkale Kalesi, güney surundaki hamam ve güneydoğu köşedeki kule.
(22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 10- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam, kaleden görünüm. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 11- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam, kubbe ve sivri kemerler.
(22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 12- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam, kubbe. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 13- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 14- Kumkale Kalesi, Çifte Hamam. (22 Ağustos 2019)

Hoca Ali Rıza'nın resmettiği çokgen planlı meydan çeşmesi, günümüzde bu alanda yoktur. Kumkale'de, askeri alan sınırında mescide yakın olarak günümüzde harap bir çeşme vardır. Bu harap haldeki çeşme, kareye yakın dörtgen planlı olup taş duvarlı hazneye sahiptir. Haznenin bir yüzünde sivri kemerli çeşme nişinin varlığı belirgin olup, diğer cepheler düzdür. Küçük bir meydan çeşmesi örneği sunan yapı, tek yüzlü sivri kemerlidir. Yapının üzeri tonoz örtülüdür. Çok harap olmasına karşılık, klasik üslupta sivri kemerli bir meydan çeşmesi olduğu ortadadır. Kuzeye dönük sivri kemerli çeşme cephesi, mescit yönündedir.

Fotoğraf 15- Kumkale Kalesi önündeki dörtgen hazneli çeşme. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 16- Kumkale Kalesi önündeki dörtgen hazneli çeşme. (22 Ağustos 2019)

Fotoğraf 17- Kumkale Kalesi önündeki dörtgen hazneli çeşme. (22 Ağustos 2019)

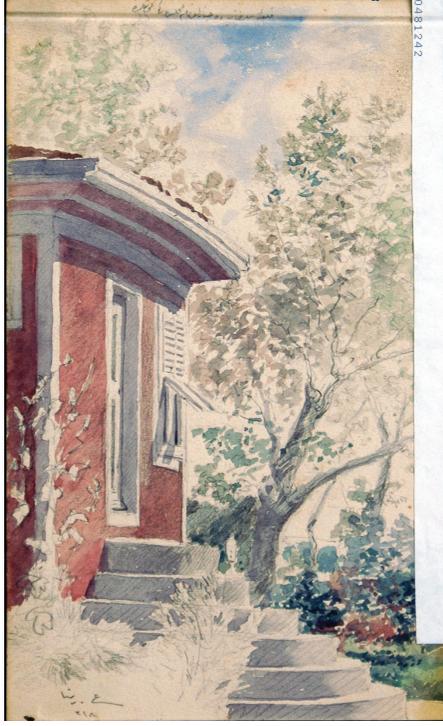

Fotoğraf 18- Tonoz örtülü çeşme haznesi. (22 Ağustos 2019)

Hoca Ali Rıza'nın resmettiği çeşme ise bu klasik üslupta sivri kemerli tek yüzlü, moloz taşlı ve tonoz örtülü dörtgen hazneli çeşmeden çok farklıdır. Sanatçının resimlediği çeşme, hamama yakın yerdedir ve çokgen planlıdır. Dört yüzlü meydan çeşmesinin yüzündeki dekoratif nişler, yuvarlak kemerli ve dalgalı yapıya sahiptir. Bu tarz kemerler, İstanbul'daki çeşmelerde de vardır ve 18. yüzyıl örnekleri mevcuttur. Pahlanmış köşelerde ise dekoratif birer çeşmecik olduğu anlaşılır. İstanbul Süleymaniye'deki 1207/1792 tarihli Süleymaniye Meydan Çeşmesi'nin köşeleri pahlı çokgen planlı haznesi ve ayna taşının olduğu ön cephedeki dalgalı kemerli niş tasarımı, ilk akla gelen örnekler arasındadır. Resimdeki çeşmenin dört cephesi ve köşelerdeki pahlanma ile sekizgene dönüşmesi ve dar olan köşe cephelerinde dekoratif kurnaları olan çeşmeciklerin yerleştirilmiş olduğu plan tasarımı, Üsküdar'daki 1141/1728 tarihli Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi'nin tasarımını da anımsatır. Üsküdar'daki Lale Devri çeşmesi örneği olan yapının dört yüzünde sivri kemerli niş vardır. Emirganda'ki 1197/1782 tarihli Emirgan (I. Abdülhamid) Meydan Çeşmesi'nin de haznesi, dörtgenin kenarlarının kesilmesiyle oluşan sekizgen plana sahip olup geniş olan cephelerden üçünde, önünde tekne olan dekoratif Rokoko karakterli kemer ve dalgalı kemerli sığ niş içinde dekoratif ayna taşı bulunur.

Osmanlıca kendi el yazısıyla "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa kerdesi. Harapça bir çeşme" açıklamasını yazmış olan Hoca Ali Rıza, çeşmenin ön kısmında sol alt köşeye doğru yine el yazısıyla "Moldovanlı" kelimesini de yazmıştır. Resimde yazılı açıklamalar olmasına karşılık, tarih eklememiştir. Sanatçının Çanakkale Kumkale'ye geldiği ve buradaki kale civarına gelerek kendisine güzel görünen ve belgelemek ihtiyacı hissettiği bu çeşmeyi resmettiği ve "Moldovanlı" olarak Ali Paşa'nın inşa ettirdiği bilgisini titizlikle kaydettiği resimdeki yazılardan anlaşılır. Sanatçının bu resminde tarih olmamasına karşılık, Çanakkale'ye geldiğini ispatlayan iki resmi daha vardır. Milli Kütüphane Koleksiyonu'ndaki bu iki resimden biri Kumkale, diğeri ise Çınarlık'tan görünüm sunar. Sanatçı, 20. yüzyıl başında, 1902 yılında Çanakkale'ye gelmiş olmalıdır.

Çınarlık'tan bir köşk görünümünü aktardığı resme 1318 [1902] tarihini yazmıştır. Milli Kütüphane Koleksiyonu'na 1958'de alınan ve *Kaley-i Sultaniyede Çınarlık Mah.* adıyla Demirbaş No:275 Albüm No: 6/8 TAB 1994 AL 54 kaydı olan 21.3 x 13 cm boyutundaki resmi, yine kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile yapmıştır. Ağaçlıklı bir bahçe içinde ön planda basamakları da olan tek katlı bir binayı resmetmiştir. Basamakların olduğu giriş kısmındaki kapı ve pencere ile geniş saçak oluşturan çatının kiremit kaplı olduğu anlaşılır. Sol alt köşeye "A. Rıza 318 [1902]" olarak imza ve tarih atan sanatçı, resmin üst orta kısmına da tek satır halinde el yazısıyla "Kale-i Sultaniye'de Çınarlık nam mahaldeki köşk" bilgisini kaydetmiştir. Albümde bu resim için "Kaley-i Sultaniye'de (Çanakkale) Çınarlık Nam Mahallesindeki Köşk" açıklaması yer alır.

Resim 3- Hoca Ali Rıza, 1318 [1902], *Kaleyi Sultaniyede Çınarlık Mah.*, 21.3 x 13 cm, kağıt üzerine karakalem ve suluboya, Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, Demirbaş No:275 Albüm No: 6/8 TAB 1994 AL 54.

Yine tarihsiz olan, ancak el yazısıyla uzun açıklayıcı bilgi yazdığı diğer resmindeki “Müteveffa Hacı Sadık Ağa’nın Kumkale’de hanesidir. Sonradan İstihkâm Feriki Ahmet Paşa oturarak tamir de ettirmiştir” notu, sanatçının Kumkale ve civarını gezip gördüğünü destekler. Kumkale’de, vefat etmiş olan Hacı Sadık Ağa’nın hanesini de resmetmeye değer bulmuştur. Sanatçının kaydettiği bilgiye göre, Hacı Sadık Ağa’nın hanesinde sonradan İstihkâm Feriki Ahmet Paşa oturmuş ve tamir ettirmiştir. Milli Kütüphane Koleksiyonu’na 1958’de alınan ve *Çanakkale Kumkale’den* adıyla Demirbaş No:200 TAB 1994 SA 48 kaydı olan 25 x 13 cm boyutundaki kağıt üzerine karakalem ve suluboya ile çalışmış olduğu resminde, anıtsal olarak kompozisyonun yarısını sağ taraftaki iki katlı ahşap ev kaplar. Alt katının yan duvarında dökülme olan evin girişi meydana bakar ve ahşap çıkıntılarla geçilen ahşap kaplı ikinci katında dikdörtgen açıklıklı ve ahşap kafesli pencereler bulunur. Yapının üzeri kiremit kaplı çatı ile örtülüdür. Evin iki yan tarafında moloz taş duvar vardır. Sol tarafa doğru orta planda tek katlı evler devam eder. Bunların bir kısmı depo, dam olabilir. Hacı Sadık Ağa, Kumkale’de müdür olarak görev yapmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki H-29-07-1274 [15 Mart 1858] tarihli bir belgeden

Hacı Sadık Ağa'nın Kumkale kazasına müdür olarak tayin edildiği ve H-12-11-1278 [11 Mayıs 1862] tarihli olan bir belgeden azledildiği ve H-18-01-1280 [5 Temmuz 1863] tarihli belgeden de Kumkale Kazası'na Hacı Sadık Ağa'nın vekaleten müdür tayin kılınmış olduğu anlaşılır.⁴⁹

Resim 4- Hoca Ali Rıza, *Çanakkale Kumkale'den*, 25 x 13 cm, kağıt üzerine karakalem ve suluboya, Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu, Demirbaş No:200 TAB 1994 SA 48. (*İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza*, s.995.)

1902'de Çanakkale'ye geldiği anlaşılan Hoca Ali Rıza, 1902'de kolağası rütbesindedir. Ressam Hüsnü Tengüz'ün (1876-1950) hâtıratında kaydettiğine göre, 1902'de Tophane'de Tecrübe Dairesi Reisi Mahmud Şevket Paşa (1856-1913), Hüsnü Tengüz'den eski Osmanlı kıyafetleri için bir albüm çalışması istemiştir. Tengüz bu iş için çalışırken, “Büyük üstat Ali Rıza Bey” olarak değerlendirdiği Ali Rıza Bey ile de o sırada tanışmış ve Ali Rıza Bey'den sanatsal alanda çok yararlanmışır. O süreçte Ali Rıza Bey, Harbiye Mektebi'nde resim muallimi olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda askeri ve sivil rüştiye mektepleri için de kara kalem resim modelleri hazırlamış ve bunlar Harbiye Mektebi Matbaası'nda litografi olarak basılmışır.⁵⁰ 8 Eylül 1902 tarihli emirle Mahmud Şevket Paşa'nın başkanlığında oluşturulan Esliha-i Atika Müzesi Komisyonu'na

49- BOA, MVL, No: 568/36, tarih: H-29-07-1274 [15 Mart 1858], “Sadık Ağa'nın Kumkale kazasına müdür tayin edilmesi. (1. Anadolu)”

BOA, A.İMKT.UM., No: 563/89, tarih: H-12-11-1278 [11 Mayıs 1862], “Kumkale Müdürü Hacı Sadık Ağa'nın azliyle yerine Bayramiç Müdürü Vekili Mustafa Ağa'nın, Bayramiç Müdürlüğü'ne de Ahmed Bey'in asaleten tayini.”

BOA, MVL, No: 650/86, tarih: H-18-01-1280 [5 Temmuz 1863], “Bingazi Sancağı dahilinde bila-maaş Lapseki Kazası'na Mustafa ve Kumkale Kazası'na Hacı Sadık Ağa'nın vekaleten müdür tayin kılınmış olduklarından icra-yı asaletine dair Biga Meclisi'nin mazbatası. (21. Anadolu)”

50- Hüsnü Tengüz, Hüsnü Tengüz, *Sanat Hayatım Bahriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları*, (çev. Müge Kılıçkaya), İstanbul 2005, s.27-32.

üye tayin edilen Hüsnü Tengüz, bu görevde Ali Rıza Bey, Zekai Paşa, Zonaro, Topçu Sami, Ahmet Ziya ile birlikte görev almış olduğunu da kaydetmiştir.⁵¹ Askeri Müze için oluşturulan bu heyette, Ali Rıza Bey'in de yer alarak müzenin kuruluşunda çalıştığı anlaşılıyor. Hoca Ali Rıza, çok üretken ve paylaşımcı bir kişiliğe sahip olduğunu her fırsatta göstermiştir. 1908-1910 arasında, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti başkanlığını yapmıştır. Harbiye Mektebi'ndeki resim öğretmenliği görevini emekli olana sürdürmüş ve 1911 yılında Kaymakam (yarbay) rütbesinde Mektebi Harbiye Resim muallimliğinden emekliye ayrılmıştır. Sonrasında ise sivil okullarda öğretmenliği devam etmiştir.

Hayalden yaptığı bazı örnekler dışında, genellikle eserlerinde belgelemeci tavırla doğaya, gerçeğe sadık kalmıştır. Bu açıdan yaptığı diğer resimlerden günümüze ulaşan ya da fotoğraflarla belgelenen örneklerle resimlerindeki yapılar karşılaştırıldığında, gerçeğe uygun betimlemeler yaptığı görülür. Sanatçı, Çanakkale'ye gelerek Çınarlık ve Kumkale'de bulunmuş ve çalışma tarzına uygun olarak her daim yanında taşıdığı resim kağıtları, kalem ve boyalarla hızlıca gördüklerini tespit etmiştir. Sanatçının vefatından yıllar sonra, 11-18 Kasım 1956 tarihlerinde Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Resim Galerisi'nde açılan resim sergisinde 441 eseri sergilenmiş ve bu resimler, daha sonra 1958'de Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'na alınmıştır. Sergi broşüründeki eserler listesinde,⁵² suluboya resimlerinden *Çanakkale'de* ve iki adet *Kumkale'de* adlı resimleri; yağlıboya *Çanakkale (Bove Zirhlisi)* ve *Çanakkale'de* adlı resimleri de sanatçının Çanakkale ile olan bağlantısını gösterir.

Açık havada, gözleme dayalı hızlı çalışmalarında, bazen eksik kalan sonrasında tamamlaması gereken durumlarda resimlerine açıklayıcı ve hatırlatıcı notlar da eklemiştir. “Müteveffa Hacı Sadık Ağa'nın Kumkale'de hanesidir. Sonradan İstihkâm Feriki Ahmet Paşa oturarak tamir de ettirmiştir” notunu eklediği resimde, evlerin yüzeyine el yazısıyla ara ara boya, renk hatırlatma notları da yazmıştır. “A. Rıza 318 [1902]” olarak imza ve tarih attığı resminden hareketle, 1902'de Kale-i Sultanîye'de Çınarlık mahallesine gelmiş olan sanatçı, Kumkale'ye giderek belgelemeye, resmetmeye değer bulduğu evleri, çeşme, hamam gibi yapıları da hızlıca resim defterine ya da kağıtlarına aktarmış ve gerektiğinde açıklayıcı notlar eklemiştir.

Hoca Ali Rıza'nın kendine sonrası için hatırlatıcı ve açıklayıcı notlar eklemeye yönelik bu çalışma tarzı, İstanbul'daki yapıları, sokakları betimlediği diğer resimlerinde de görülür. Milli Kütüphane Tablo Koleksiyonu'nda yer alan resimlerinden birinde, İstanbul'daki Gürcü Mehmed Paşa Çeşmesi'ni betimlemiştir. 12x17 cm ölçüsündeki kağıt üzerine karakalem ve boyalarla yaptığı bu resminde de benzer biçimde açıklayıcı notlar koymuş ve resimdeki renklendirmeyi tam bitirmemiştir. Gürcü Mehmed Paşa Çeşmesi ve çevresi günümüze değişerek ulaşmıştır. Aynı koleksiyonda, 31x23 cm boyutunda kağıt üzerine suluboya bir başka resmine sol alt köşeye imzası atıp “İncirköyünden” diye açıklama yazmıştır. Bu resimde de merkezde anıtsal olarak bir meydan çeşmesini resmetmiştir. Resimdeki çeşme, Beykoz Paşabahçe Beyaz Erguvan Caddesi'ndeki

51- Hüsnü Tengüz, *Sanat Hayatım*, s.35.

52- Şerifoğlu, “Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler”, s.127-130.

Çeşme'dir ve bu çeşme günümüze orijinal olarak ulaşmamıştır. Çeşmenin 1972 tarihli fotoğrafı ile Hoca Ali Rıza'nın resmindeki görünüm birebir uyuşmaktadır. İstanbul Merdivenköy'deki çeşme ya da Bulgurlu'daki Namazgâh Camii resimleri gibi, sanatçının bu örneklere benzer çok sayıda resmi vardır. Hoca Ali Rıza'nın resimlerinde betimlediği çeşme, cami ya da diğer yapıların o dönemleri belgeleyen fotoğrafları ya da günümüze ulaşan durumları karşılaştırıldığında, sanatçının gerçeğe uygun belgelemeci tavrı açıkça ortaya çıkmaktadır.⁵³

Resim yapma ve belgeleme tutkusunu, uzun yıllar öğrencisi ve dostu olan A. Süheyl Ünver'e (1898-1986) verdiği bir nasihatteki "... En ufak bir kağıdı bile atma. Hoşa giden herşeyi kaydet. Memleketimizin milli âbide ve evlerini tesbit et. ... Daima faydalı şeylerle meşgul olarak çalış. Güzel sözlerle ruhunu incelt. Güzel resimli defterler doldur. ... Tam bir vatanperver ol!"⁵⁴ sözleriyle de açıkça ortaya koymaktadır. Vatansaver bir sanatçı olan Hoca Ali Rıza, her fırsatta milli duygularını açığa vurarak, ülkesindeki çeşme, sebil, cami, mescit başta olmak üzere, mimari anıtları, evleri, sokakları resmederek hem mimari, tarihi dokuyu hem de doğal güzelliklerini peyzajlarında belgelemiştir.

Sanatçı, öğrencilerine de her zaman doğaya bakmayı, önermiştir. "Ressamlık tabiattan çizmektir. Modelden çizmeğe çalışan tabiattan çizerken muvaffak olamaz"⁵⁵ diyen sanatçı, öğrencilerine tabiattan resim yaptırmıştır. Ünver, doğadan çalışan sanatçının Kırkanbar dedikleri resim çantasında boyalar, kağıtlar, kalemler ile iğneden ipliğe lazım olabilecek her şeyi bu çantasında bulundurduğunu ve beğendiği yere hemen oturarak resim yaptığını belirtir. Ayrıca, eline geçen tüm kağıtları değerlendirerek, kağıtların küçüklerinden cep defterleri yaptığını, her zaman yanında bir defter bulundurduğunu ve sevdiği her şeyi oraya kaydettiğini de belirterek sanatçının çalışma tarzını açıklar.⁵⁶ Hoca Ali Rıza'nın, "Çizmek yazmanın birbirinden ayrılmaz arkadaşidir." ve "Alelûmum tabiattan resim yaparken iki saatten fazla çalışmamalı. Hem mahzurları vardır, hem de ışıkların, gölgelerin yerleri değişir."⁵⁷ dediğini de kaydetmiştir.

Çanakkale Deniz Müzesi'nde Çanakkale savaşlarıyla ilgili resimleri bulunan

53- Örnekler için bkz. Gül Sarıdikmen, "Türk Resminden Örneklerle İstanbul'un Değişen veya Günümüze Ulaşmayan Çeşme ve Sebilleri", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S.2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2013, s.167-181; Gül Sarıdikmen, "İstanbul Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Önündeki Çeşme Hakkında", 2. *Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi, 11-12 Ekim 2018, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*, İstanbul 2018, s.873-881; Gül Sarıdikmen, "Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Üsküdar'da Düünden Bugüne Bulgurlu Köyü", *VII. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 2-4 Kasım 2012*, Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, 166-191; Gül Sarıdikmen, "Hoca Ali Rıza'nın Resimlerinde Bulgurlu Köyü ve Çevresi", *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza Ev ve Şehir II*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları:2, İstanbul 2018, s.539-549; Gül Sarıdikmen, "Geçmişten Günümüze Bulgurlu'da Namazgâh Camii (Cavid Ağa Camii)", *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, İstanbul 2015, s.71-89.

54- Ahmed Güner Sayar, *A. Süheyl Ünver, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1889-1986*, İstanbul 2011, s.116.

55- A. Süheyl Ünver, "İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey", *İstanbul Risaleleri*, C.1, (haz. İsmail Kara), İstanbul 1995, s.26-27.

56- A. Süheyl Ünver, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, İstanbul 1949, s.7-8.

57- Ünver, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, s.11-12.

Mehmet Ali Laga (1878-1947) da Hoca Ali Rıza'nın öğrencilerinden biridir. Kuleli Askeri İdadisi ve Harbiye Mektebi'nde öğrenim görmüştür. Harbiye'de okurken ressam Hoca Ali Rıza'nın öğrencisi olmuştur. Asker ressamlardan olan Laga, Balkan ve Çanakkale Savaşları'na katılmıştır. Çanakkale Savaşları sırasında, 1914-1918 yılları arasında *Çanakkale Mevki-i Müstahkem ressamı* olarak Çanakkale'de görev almıştır.⁵⁸ I. Dünya Savaşı sırasındaki Çanakkale'yi, tabyaları, kaleleri, doğası ve mimarisiyle resmederek belgelemiştir. Hocası Ali Rıza gibi, doğadan gözleme dayalı yaptığı bu resimlerinin çoğuna açıklayıcı notlar ve tarihler eklemiştir. Çoğunluğu karakalem olmak üzere, kuruboya, suluboya ve çini mürekkep kullandığı resimleri de vardır. Bunlar, gözlem gücü yüksek ve deseni kuvvetli olan sanatçının hızlıca çizdiği, boyadığı eserleridir.

Moldovanlı Ali Paşa'nın İstanbul Üsküdar'da günümüze ulaşmayan bir çeşmesi olduğu bilinir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Üsküdar'da mevcut olan Moldovani Ali Paşa Çeşmesi'nin tamirine ilişkin H-09-11-1326 [3 Aralık 1908] tarihli bir belge mevcuttur.⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden Moldovanlı Ali Paşa'nın Üsküdar'da bir çeşme ve Çanakkale'de Seddülbahir civarında Eskihişarlık'ta bir kale yaptırmış olduğu anlaşılır.⁶⁰ Haskan, Moldovanî Ali Paşa Çeşmesi adıyla bu çeşmenin, Üsküdar'da Rum Mehmet Paşa Mahallesi'nde günümüzde Şemsipaşa Bostanı Sokağı adını taşıyan Bostan Sokak'ta yer aldığını ve burada önceden var olan Abdülaziz Efendi Namazgâhi civarında olabileceğini belirtir.⁶¹ Kazım Çeçen'in *Üsküdar Suları* kitabında, Şehremaneti Sular Müdürü Nazım'ın 1925 tarihli eski yazılı kitabından aktardığı "Üsküdar'da çeşitli bölgelere dağıtılan Vakıf Sular" listesinde, Rum Mehmet Paşa semtinde Bostan Sokak'ta vâkîfi "Muvellidani Ali Paşa" adıyla bir çeşme yer alır.⁶²

Moldovanlı Ali Paşa'nın bazı kaynaklarda Tevkîl ve Tevfikî Ali Paşa olarak anıldığı da kaydedilmiştir.⁶³ Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan İbrahim Paşa Suyolu'ndan beslenen çeşmeler arasında, Tevkiî Ali Paşa Çeşmesi adında bir çeşme

58- Çanakkale'de görevliken 1916'da kolağası, 1918'de binbaşı olmuştur. Çanakkale'de Müstahkem Mevkii Komutanı Cevat Paşa'nın karargâhi olan Hacıpaşa Çiftliği'nde görevliken çok sayıda resim yapmıştır. Çoğunluğu karakalem desen olarak Çanakkale Savaşları'nı ve şehri belgeleyen 97 resim, Çanakkale Deniz Müzesi'nde yer almaktadır. Çanakkale savaş sırasındaki bombardımanlar ve yangınlar sonrasındaki Seddülbahir Tabyası, Kilitbahir Kalesi, kentin sokakları ve mimari eserlerini, yakın köyleri, Kumkale, Mesudiye Tabyası, Hamidiye Tabyası, Morto koyu, Alçıtepe gibi savaş alanlarını resmederek belgelemiştir.

59- BOA, ŞD., No: 191/6, tarih: H-09-11-1326 [3 Aralık 1908], "Üsküdar'da kain Moldovani Ali Paşa Çeşmesi'nin tamiri istizamı. (Evkaf 9)".

60- BOA, C..AS., No: 755/31840, tarih: H-10-02-1189 [12 Nisan 1775], "Seddülbahir civarındaki Moldovanlı Ali Paşa'nın bina eylediği Eskihişarlık Kalesi'nin intizam altına alınmasına ve Topcubaşı Mürtaza'nın bir mahalle nefy edilmesi."

BOA, C..AS., No: 980/42740, tarih: H-09-02-1213 [23 Temmuz 1798], "Seddülbahir Kalesi civarında Eskihişarlık nam mahalde mukaddema Moldovanlı Ali Paşa'nın inşa ettirip muhtac-ı tamir bir hale geldiği anlaşılana kale ile mezkur kalede mevcut yirmi kıta tunç topun kundaklarının ve mühimmat-ı sairelerinin serian muayene ve keşiflerinin icrasına ve saireye dair ricalden Boğaz kalelerini muayeneye memur tevkii-i sabık Osman Bey'e ve kaleler bina eminine hüküm."

61- Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. 3, s.1124.

62- Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s.183.

63- Aydıner, "Ali Paşa, Moldovanlı", s.80.

vardır. Türk İslam Eserleri Müzesi'nde Nr.3336'da kayıtlı Damat İbrahim Paşa Suyolu haritasında, 75 numarada çizimi de verilmiş olan çeşmede açıklama olarak eski yazıyla "Tevkî (Nişancı) Ali Paşa Hazretlerinin çeşmesidir." yazılı olduğunu belirten Çeçen, bu çeşmenin nerede olduğunun bulunamadığı bilgisini de eklemiştir.⁶⁴ Haritadaki çizim ve açıklamalara göre bu çeşme, İbrahimağa Çayırı'ndaki Ayrılık Çeşmesi ve Ayrılık Çeşmesi Namazgâhı'na yakın olup, sahildeki cami ve Kavak'taki saraya da yakın görünür. Haskan ise, Tevkî Ali Paşa Çeşmesi için çeşmenin banisinin Genç lakaplı Ali Paşa olduğuna açıklık getirir.⁶⁵

Moldovanlı Ali Paşa'nın Üsküdar'da yaptırmış olduğu Rum Mehmet Paşa Mahallesi'nde Bostan Sokak/Şemsipaşa Bostanı Sokağı'ndaki günümüze ulaşmayan çeşmesi, Hoca Ali Rıza'nın yaşadığı evine de fazla uzak değildir. Üsküdar'da doğup büyüyen sanatçı, emeklilik dönemini Üsküdar Ayazma'da geçirmiş, uzun yıllar Ayazma Camii civarındaki evde yaşamıştır. Ayazma Camii önündeki sokağın adı da Ressam Ali Rıza Sokak'tır. Ayvansarâyî, Ali Paşa'nın Üsküdar'da Ayazma yakınında bir sâhilhanesi ve bir de çeşmesi olduğunu belirtmiş ve ayrıca bu çeşmenin tarih kitabesini de kaydetmiştir.

“Evvel âbın iç oku târihin

Akdı mâ'ayn-ı 'alî'den kevser

..., sene 1175”⁶⁶

Ayvansarâyî'nin bildirdiği bu kitabe bilgisine göre çeşme, 1761-1762 tarihli olmalıdır. Ali Paşa, 1174 (1760/1761) senesinde Bostancıbaşı olmuştur. Şevval 1175'te (Mayıs 1762) vezir rütbesiyle Rumeli Valisi ve 1176 (1762/1763) yılında da Bosna Valisi olarak görevlendirilmiştir. Bu durumda, Üsküdar'daki çeşmeyi Bostancıbaşı ya da Rumeli Valisi olduktan sonra yaptırdığı anlaşılır.

Değerlendirme ve Sonuç

Moldovanlı Ali Paşa'nın, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde var olan belgelere göre, Üsküdar'da bir çeşme ve Çanakkale'de Seddülbahir civarında Eskihisarlık'ta bir kale yaptırmış olduğu anlaşılır. Moldovanlı Ali Paşa, 1770 yılında Çanakkale'de Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine görevlendirilmiş ve bu görevi iki yıl sürmüştür. Dolayısıyla Boğazlar'ın korunmasında önemli bir isim olan Ali Paşa'nın Seddülbahir Kalesi karşısındaki Kumkale'de de bir çeşme yaptırmış olduğunu düşünmek

64- Çeçen, *Üsküdar Suları*, s.79.

65- Genç lakaplı Ali Paşa'nın Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yeğeni olduğunu ve 1123 (1711)'de vefat eden Halil Ağa'nın oğlu olan Ali Paşa'nın Ocak 1724'te vezir, tevkî ve Ümmügülsüm Sultan'ın zevci olduğunu; Ekim 1730'da Patrona Halil İsyanı'nda İstanbul'dan sürülüp gittiğini ve gittiği yerde öldüğünü ya da öldürülmüş olduğunun ve bu konunun tarih kitaplarında tam net olmadığını belirtir. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.3, s.1177; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, İstanbul 2001, s.997-998.

66- Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, s.84. Sene 1175 yazılı çeşmenin kitabedeki son mısra tutarının 1176 olduğunu da dipnotta açıklamıştır.

mümkündür. Bu durumda, Hoca Ali Rıza'nın 1900 başlarında resmettiği bu çeşmeyi eğer Moldovanlı Ali Paşa inşa ettirdiyse, çeşmeyi 1770-1772 arasında yaptırmış olma ihtimali yüksektir.

Hoca Ali Rıza'nın en büyük amacı, yaşadığı süreçte, memleketimizdeki tarihi eserleri, çeşme, cami, mescit, hamam, türbe, köşk, ev gibi dini ve sivil mimarlık örneklerini resimleriyle belgelemek olmuştur ve öğrencileri ile Üsküdarlı Cevat (1875-1939), Osman Asaf (1868-1935), Süheyl Ünver başta olmak üzere çevresindeki ressam dostlarını da bu amaca yöneltmiştir. Her zaman doğadan çalışmayı, tabiattan çizmeyi öğütleyerek, her daim yanında taşıdığı defterine, kağıtlarına kalem ve boylarıyla belgeleme amaçlı resimler yapmış ve gerektiğinde yazıyla açıklamalar eklemiştir.

Günümüze ulaşmamış olmamasına rağmen, Moldovanlı Ali Paşa'nın, Kumkale'de bir çeşme yaptırmış olması mümkündür. Hoca Ali Rıza, Kumkale'de gördüğü çeşmeyi resmetmiştir. Resme, Osmanlıca kendi el yazısıyla "Kum Kal'ada Moldovanlı Ali Paşanın inşa kerdesi. Harapça bir çeşmedir" açıklamasını yazmış ve çeşmenin ön kısmında sol alt köşeye doğru el yazısıyla "Moldovanlı" kelimesini tekrar yazmıştır. Sanatçının Çanakkale Kumkale'ye geldiği ve buradaki kale civarına gelerek kendisine güzel görünen ve belgelemek ihtiyacı hissettiği bu çeşmeyi resmettiği ve "Moldovanlı" olarak Ali Paşa'nın inşa ettirdiği bilgisini titizlikle kaydettiği görülüyor. Çanakkale konulu yaptığı diğer resimdeki 1902 tarihinden dolayı, bu resmi de aynı zamanda yapmış olmalıdır. "A. Rıza 318 [1902]" olarak imza ve tarih attığı resminden hareketle, 1902'de Kale-i Sultaniye'de Çınarlık mahallesine gelmiş olan sanatçı, Kumkale'ye gittiğinde de Kumkale Kalesi'ni de görmüş ve belgelemeye, resmetmeye değer bulduğu evleri, çeşme, hamam gibi yapıları gözleme dayalı olarak hızlıca resimlerine resmetmiştir. Genel olarak yanından eksik etmediği cep defterleri ve kağıtlara hemen krokiler, eskizler olarak karakalem veya suluboya ya da diğer boylarla anında gördüğü görüntüyü resme aktarırdı. Bu açıdan, bu resimleri Çanakkale ve eski Kumkale için yeni görsel belgeler olarak değerlendirmek mümkündür.

Kumkale Kalesi'nde, Çanakkale Boğaz Komutanlığından alınan izinle arazide yerinde yapılan incelemelerde, çeşmeye dair mimari bir kalıntıya rastlanamadığı gibi görsel belge olarak herhangi bir fotoğrafa da henüz ulaşılammıştır. Belki ilerleyen süreçte, bu alanda yapılacak kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkabilecek mimari kalıntı ya da özellikle askeri fotoğraf arşivlerinden veya özel arşivlerden bu çeşmenin görülebileceği bir fotoğraf ortaya çıkabilirse, sanatçının resmindeki gerçekçilik ve kaynaklarda yer almayan bu çeşme de belgelenmiş olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.}MKT.UM., No: 563/89, tarih: H-12-11-1278 [11 Mayıs 1862]

BOA, AE.SMHD.II. No: 117/9831 tarih: H-17-04-1255 [30 Haziran 1839]

BOA, C..AS., No: 755/31840, tarih: H-10-02-1189 [12 Nisan 1775]

BOA, C..AS., No: 980/42470, tarih: H-09-02-1213 [23 Temmuz 1798]

BOA, C..AS., No: 221/9396, tarih: H-19-10-1240 [6 Haziran 1825]

BOA, C..AS., No: 599/25265, tarih: H-29-10-1240 [16 Haziran 1825]

BOA, C..BLD., No: 59/2922, tarih: H-08-08-1264 [10 Temmuz 1848]

BOA, C..ML., No: 148/6278, tarih: H-03-01-1190 [23 Şubat 1776]

BOA, DH.MKT., No: 204/29, tarih: H-02-08-1311 [8 Şubat 1894]

BOA, EV.HMH.d., No: 5533/0, tarih: H-25-08-1179 [6 Şubat 1766]

BOA, MVL, No: 568/36, tarih: H-29-07-1274 [15 Mart 1858]

BOA, MVL, No: 650/86, tarih: H-18-01-1280 [5 Temmuz 1863]

BOA, ŞD., No: 191/6, tarih: H-09-11-1326 [3 Aralık 1908]

Milli Kütüphane Tablo Demirbaş Defteri

Araştırma Eserleri

Acıoğlu, Yusuf, *Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), T.C. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006.

Ahmed Cavid, *Hadikatü'l-Vüzerâ Zeyli*, İstanbul 1271.

Aktepe, M. Münir, *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'î-Tevârih II. B.*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2732, İstanbul 1980.

Aktepe, M. Münir, "Moldovanlı Ali Paşa ve Mezar Kitâbesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1981-1982, s.405-426.

Arslan, Mehmet, (haz.), *Osmanlı Sadrazamları Hadikatü'l-Vüzerâ ve Zeylleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Ateş, İbrahim, "Vakıf ve Vatan Savunması", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s.169-182.

Aydiner, Mesut, “Ali Paşa, Moldovancı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, EK-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s.80-81.

Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, (haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.2241, İstanbul 1978.

Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Ali Sâti Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadikatü'l -Cevâmî' İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar*, (haz. Ahmed Nezih Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, (çev. Mehmet R. Uzmen), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Cezar, Mustafa, *Resimli - Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. IV, Baha Matbaası, İstanbul 1960.

Çalışkan, Muharrem Saffet, (*Vekayi'nüvis*) *Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

David, Geza, “Baron de Tott, François”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s.83-84.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 5. Kitap, (haz. Y. Dağlı vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Göksu, Süleyman (haz.), *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774*, (ed. Selman Soydemir), Çamlıca Basım Yayın Kitapları: 33, İstanbul 2007.

Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.2, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2001.

Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C.3, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 2001.

Kırca, Ersin - vd. (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, (haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.292.

Sarıdikmen, Gül, “Türk Resminden Örneklerle İstanbul'un Değişen veya Günümüze Ulaşmayan Çeşme ve Sebilleri”, *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S.2, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2013, s.167-181.

Sarıdikmen, Gül, “Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Üsküdar'da Dünden Bugüne Bulgurlu Köyü”, *VII. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler 2-4 Kasım 2012*, Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, 166-191.

Sarıdikmen, Gül, “Geçmişten Günümüze Bulgurlu'da Namazgâh Camii (Cavid Ağa Camii)”, *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, İstanbul 2015, s.71-89.

Sarıdikmen, Gül, “Hoca Ali Rıza'nın Resimlerinde Bulgurlu Köyü ve Çevresi, *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza Ev ve Şehir II*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları:2, İstanbul 2018, s.539-549.

Sarıdikmen, Gül, “İstanbul Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Önündeki Çeşme Hakkında”, *2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi, 11-12 Ekim 2018*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İstanbul 2018, s.873-881.

Sarıdikmen, Gül, “Ressam Hoca Ali Rıza'nın Resimleri Işığında Çeşme Mimarisi Tasarımları”, *2. Uluslararası Mimarlık ve Tasarım Kongresi Bildiriler*, İstanbul 2018, s. 864-872.

Sayar, Ahmed Güner, *A. Süheyl Ünver, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1889-1986*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2011.

Sertoğlu, Midhat, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.V, İskit Yayınevi, İstanbul 1971.

Şerifoğlu, Ömer Faruk, “Sanatla Yoğrulmuş Bir Ömürden İzler”, *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I*, (haz. Ömer Faruk Şerifoğlu), TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları.2, İstanbul 2018, s.49-149.

Şerifoğlu, Ömer Faruk (haz.), *İstanbul'un Ressamı Hoca Ali Rıza ev ve şehir I-II*, TOKİ T.C. Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Kültür Yayınları.2, İstanbul 2018.

Tengüz, Hüsnü, *Sanat Hayatım Bahriye Ressamı Hüsnü Tengüz'ün Hatıraları*, (çev. Müge Kılıçkaya), Kültür Yayınları Tarih Dizisi No:63, İstanbul 2005.

Thys - Şenocak, Lucienne, “Çanakkale Boğazı'nı Savunmak: Seddülbahir, Kumkale ve Turhan Sultan'ın Mirası”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler Hadice Turhan Sultan*, (çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s.131-211.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 6. baskı, Türk Tarihi Kurumu Yayınları Ankara.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 1. Kısım, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV, 2. Kısım, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Ünver, A. Süheyl, *Ressam Ali Rıza Hayatı ve Eserleri (1858-1930)*, Kemal Matbaası, İstanbul 1949.

Ünver, A. Süheyl, “İstanbul ve Boğaziçi Ressamı Ali Rıza Bey”, *İstanbul Risaleleri*, C.1, (haz. İsmail Kara), İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s.23-32.

Ünver, A. Süheyl, “Üstad-ı Âlişanım Ressam Rıza Beyefendi Hazretlerinin Samimi Lisanından Söylenen Tercüme-i Hali Suretidir”, *İstanbul Risaleleri*, C.5, (haz. İsmail Kara), İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s.18-19.